

**ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE ECZACILIK
TERİMLERİ ve BU TERİMLERİN TIP, BOTANİK,
ZOOLOJİ, MADENCİLİK, KİMYA TERİMLERİYLE
İLİŞKİLERİ**

*Gürkan GÜMÜŞATAM**

ÖZET

Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan eczacılık terimleri Tertib-i Mu'alece örneğinden hareketle değerlendirilmiştir. İncelemede tıp ve eczacılık çalışmalarının ne derece iç içe olduğu klasik bir tıp eseri olan Tertib-i Mu'alece'de sorgulanmıştır. Belirlenen eczacılık terimleri dilbilgisi özelliklerine göre incelenerek Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığındaki yerleri değerlendirilmiştir. Türk dili tarihi açısından olduğu kadar Türk bilim tarihine ışık tutacak bulgular ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Tertib-i Mu'alece, eczacılık terimleri.

**THE OLD ANATOLIAN TURKISH PHARMACEUTICAL
TERMS AND THE TERMS MEDICAL, BOTANY,
ZOOLOGY, CHEMICAL, MINING TERMS RELATIONS
WITH**

ABSTRACT

Old Anatolian Turkish used in this study, the term Tertib-i Mu'alece pharmaceutical samples were analyzed with the movement. Examination of the extent of medical and pharmaceutical studies nested in the classical medical work has been questioned in the Tertib-i Mu'alece. Pharmaceutical terms determined by

*Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
gurkan.gumusatam@emu.edu.tr.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

examining the grammar, vocabulary and the place of the Old Anatolian Turkish. In the history of the Turkish language as well as shed light on Turkish history of science findings have been revealed.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Tertīb-i Mu'ālece, pharmaceutical terms.

Giriş

Bu incelemede Eski Anadolu Türkçesi (EAT) dönemine tarihlendirilebilecek bir tıp eserinden yola çıkılarak eczacılık terimleri ele alınmıştır. EAT tıp eserleri tıp tarihine ışık tutacak bilgilerle sınırlı değildir. Bu eserlerin içinde Türk tıp biliminin tarihî seyriyle birlikte onlarla ilişkili diğer bilim dallarını ve bu bilim dallarının dilini de gözlemleyebiliyoruz. Eczacılık da bu bilim dallarından biridir.

EAT döneminde Türkçenin bilim dili olarak oluşumu ve gelişiminde geçirdiği süreci; bu süreçte hangi dillerden etkilendiğini, söz varlığını nelerin belirlediğini öğrenmek için tıp, eczacılık, astronomi, cebir vb. eserleri değerlendirmek gerekir. Bu noktadan hareketle devrin bir tıp eseri ele alınarak bu bilim dalıyla yan yana seyreden eczacılık çalışmaları içinde Türkçe bilim dilinin gelişimi değerlendirilmiştir¹.

Devrin tıp anlayışının günümüz tıbbından farklı şekilde gelişmesi sayesinde², EAT tıp eserleri yazıldıkları dönemin beslenme kültürü, insanların çevresindeki hayvanlar ve bitkilere verdiği adlar, ölçü ve tartı terimleri hakkında geniş bir yelpazeyi içine alacak zengin söz varlığına sahiptir³. Bitkiler ve hayvansal maddelerden istifade

¹ Her ne kadar da EAT devrinde ilmî eserlerin çevrisiyle başlayan bir süreç olsa da bu devrin özellikle tıp eserlerinde Türkçeye ayrı bir önem verilir ve özellikle terimlere Türkçe karşılıklar aranmaya veya Türkçeleştirilmeye çalışılır. Bu yapılırken özellikle hekimler yaşadıkları devrin yöresel söyleyiş özelliklerini metinlere yansıtmaktan çekinmezler.

² İslâm tıbbının kaynaklık ettiği ve temel ilkelerini özellikle Arap tıbbındaki ilkelere dayandırarak gelişim gösteren Türk tıbbı ve benimsenen prensipler konusunda bk.: Adnan Adıvar, (1970), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul (2. Baskı); Ahmet Ağırakça, (2004), **İslâm Tıp Tarihi**, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; Ali Haydar Bayat, (2003), **Tıp Tarihi**, İzmir: Sade Matbaa; Esin Kahya, (1995), **İbni Sina El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap)**, Ankara: AKM Yay.; Nil Sarı, (1999), "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S:V.

³ Sağlık gibi kapsamlı ve her kesimden kişiyi ilgilendirecek nitelikteki 14.,15. ve 16. yy. tıp eserlerinden tıp tarihi, halk hekimliği, botanik, zooloji gibi pek çok alan hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu eserler sayesinde ilgili bilim dallarının Türk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

edilerek ilaç yapımını anlatan klasik tıp eserlerinde, eczacılıkla ilgili bulgulara ulaşılabilir. Bu noktada EAT tıp eserlerinde tıp ve eczacılık bilgilerinin iç içe olduğunu vurgulamak gerekir. Öte yandan eski eczacılık geleneği ve bu bilim dalıyla ilişkili olan botanik, zooloji gibi bilim dallarının etkileşimini görmek anlamında da bu eserlere gereken önemi gösterme gereği hasıl olur.

Eczacılıkla ilgili söz varlığı incelenirken amaç EAT'deki ilaç adlarını, ilaç adlarının yapı ve anlam özelliklerini değerlendirmek, ilgili dönemde eczacılık terimleri açısından Türkçenin durumunu, hangi dillerden etkilendiğini değerlendirmeye çalışmaktır. İncelemede malzemenin derleneceği eser 15. yy. tıp kitaplarından yarı telif yarı tercüme olarak nitelendirilebileceğimiz Tertib-i Mu'alece'dir⁴ (TM). TM tıp, eczacılık, botanik, zooloji gibi alanlarda dönemin söz varlığını içerir. TM türü içinde hacimli bir eser olmasına rağmen, bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiştir. TM birçok tıp eserinden derleme ve eklemelerle yazıldığı için barındırdığı terim kadrosu itibarıyla geniş bir kaynağa dayanır. Aynı nedenlerle de terimlerdeki çeşitlilik kadar eş anlamlılık da ortaya çıkmıştır.

Genel olarak EAT tıp eserlerinde, hastalık tedavisi için önerilen reçeteler yalındır. Bunu kıyaslayabilmek için günümüz ilaç prospektüslerinin diline bakmamız yeterli olacaktır. Adate anlaşılmasız olan günümüz prospektüslere karşılık (Doğan 2010, 350), EAT'deki tıp konulu eserlerde ilaç yapımları sade nesir diliyle aktarılmıştır. Tıp eserlerinin dilindeki yalınlığı kanıtlamanın yollarından biri onları devrin edebî eserleriyle kıyaslamaktır. Hastalıkların teşhis ve tedavisi yanında ilaç terkiplerinden de bahseden bu eserlerde; müelliflerin ağız özelliklerini yansıtmada çekince göstermemeleri ilgili devrin eczacılık terimleri ve diline de yansımıştır. Formülün hazırlanması için gereken malzeme, miktarlarıyla verildikten sonra, nasıl, ne şekilde bir bileşime dönüştürüleceği ve ilacın uygulama biçimi belli bir düzen içinde aktarılır⁵.

Müelliflerin ağız özelliklerini yansıtmada daha serbest davranışı (Doğan 2010, 320), edebî söylemden uzak olan anlatım,

bilim tarihindeki seyirlerine ışık tutacak zengin malzemeye elverişli olmaları kıymetlerini bir o kadar artırır.

⁴ Bu eser hakkında daha fazla bilgi için bk. Gürkan Gümüştam, (2009), **Haza Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'alece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵ Özeldde Tertîb-i Mu'alece ve genelde EAT tıp eserlerinin üslup özellikleri için bkz: Gürkan Gümüştam, (2009) "15. Yüzyıl Tıp Kitaplarından Tertîb-i Mu'alece'nin Söz Varlığı, Dil ve Anlatım Özellikleri", **Turkish Studies**, V: 4/8, s. 1411-1443.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Anadolu’da gelişen şehir hayatında medrese öğrencilerinin sayılarının artışı ve temel ders kitaplarının Türkçe yazılması ihtiyacıyla da ilişkilidir. Çünkü, belli bir zümrenin yanında Türkçe dışında dil bilmeyen halka da hitap edecek, onların ihtiyaçlarına cevap olacak bilgiler sunulması ve bunlara daha kolay ulaşılması hedefleniyordu (İhsanoğlu vd. 2004, XIII).

- **Eczacılık Çalışmalarının Tarihi ve Türk Eczacılığı**

Eczacılık çalışmaları en az tıp tarihi kadar eskiye dayanır. Bu iki bilim dalı tarihte birçok toplumda yan yana hatta iç içe yürütülmüştür. Klasik tıp kitaplarına bakıldığında hastalığın teşhisi, tedavisi yanında ihtiyaç duyulacak ilaçlar ve ilaçların yapımı; kullanımı hakkında bilgiler içermesi bunu doğrular.

Eski Mısırda doktorlar, hastalarını müshil ve kusturucularla tedavi etmeye çalışıyorlardı. En eski Mısır tıp yazıları, pratisyen doktorun kullanacağı reçete listelerinden oluşuyor ve bunlarda çeşitli hastalıklar kabaca tarif ediliyordu (Ronan 2005, 27).

Mısır’da ilaçla tedavide bitkiler, şap, öğütülmüş taşlar ve tuz gibi mineraller yanında hayvansal maddeler de kullanılıyordu (Ronan 2005, 37). Bu yöntemler aslında modern tıbbın gelişimine kadar birçok uygarlıkta ve Türklerde de devam eder.

Eski Yunan hekimleri müshillerden, kusturuculardan, perhizden, kan almadan faydalanmakta, iyileşmenin doğal yollardan gerçekleşebilmesi, acının dindirilmesi için gevşeme, banyolar, masaj, arpa suyu, şarap, bal enfüzyonları tavsiye ediyorlardı (Ronan 2005, 96). Tüm bunlar İslâm tıbbının da ana tedavi yolları olarak sonrasında sürdürülecektir. Bu noktada İslâmi dönem tıp çalışmalarının başlangıcında Antik Yunan tıbbının çeviriler aracılığıyla kaynaklık ettiğini belirtmek gerekir. Özellikle Galen zamanında insan vücudunun bozulan dengesini ilaçlarla sağlama benimsenmişti ve sonraları müslüman hekimler Galen’in kullandığı ilaçlara katkılar yaparak onları daha karışık ve etkili hâle getirmeyi başaracaklardı (Mason 2001, 207).

Eski Çin’de günümüzde de ilaç yapımında kullanılmakta olan malzemelerden faydalanılmıştır. Müshil için sodyum sülfat, anemi için demir ya da jinseng içeren tipik prepasyonlar devrine göre ileri bir anlayışa ulaşıldığının kanıtıdır. Çiçek hastalığı için bağışıklık kazanma konusunda ilk adımları Çinli hekimler atar. Çiçek hastası olan kişilerin deride oluşan döküntülerini toplayarak toz hâline getiren hekimler bağışıklık kazanmaları için çocukların burun deliklerinden bu tozu içeri üflüyorlardı (Mondadori 1998, 19). Bu tekniğin gelişimi İslâm tıbbında olur. Çiçek hastalığının tedavisi ve çiçek aşısının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Avrupa'da Türkler sayesinde öğrenilmesiyle Türk tıbbının ve eczacılığının ileriye gittiğinin kanıtıdır.

Arap dünyasında tercüme hareketinin başlatıcısı ilk Abbasi halifelerinden Harun Reşid'tir (Mondadori 1998, 46). Ayrıca Harun Reşid, İslâm dünyasında ilk hastaneyi yaptırır. Harun Reşid hükümdarlığı döneminde Antik dönem Yunanca makalelerin tercümesini emreder ve hızlı bir tercüme faaliyetine girişilir. Onun ardından gelen El-Memun ise tercüme işlerinin düzenli şekilde işleyişini sağlamak için Beytül'l-Hikmet'i kurar (Mason 2001, 82). Bağdat'ta yapılan ilk tercüme arasında botanik ve kimya konusundaki eserlerle beraber Dioscorides ve Galen (Ronan 2005, 259) gibi hekimlerin İslâm tıbbının da temel ilkelerini oluşturacak eserleri bulunur.

İslâm tıbbının en güçlü ismi olan ve eserleri uzun yıllar kaynak kabul edilen İbni Sinâ, deney ve gözlemlerini "El-Kanun" isimli ansiklopedik yapıtında sergiler. 12. yy.da Latinceye de çevrilerek Ortaçağ boyunca hem Avrupa hem de İslâm dünyasında yaygın tıp anlayışını belirleyen El-Kanun (Kahya 1995) beş kitaptan (anatomi ve fizyoloji, ilaç ham maddeleri, insan bedeninde görülen hastalıklar, bulaşıcı hastalıklar ve cerrahi, ilaç reçeteleri ve uygulamaları) meydana gelir. Bu ilmî eserin iki cildinin doğrudan eczacılık çalışmalarına yönelik olması, ilaç terkiplerine verilen önemi gösterir.

Buraya kadar birçok büyük medeniyette tıp ve eczacılık çalışmalarının geçmişine şöyle bir bakıldığında bu iki bilim dalının başlangıçta beraber yürütüldüğü gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Türklerde de genellikle tıp ve eczacılıkla ilgili çalışmalar iç içe yürütülüyordu. Bugün elimizde bulunan eski tıp eserlerinde ilaç yapımlarına ayrılan bölümler, tedavi için kullanılacak ilaçlar ve bu ilaçların özellikleri hakkında yapılan açıklamalar bu görüşü destekler⁶.

Türkler İslâm öncesi tıp bilgileri ve alışkanlıkları sözlü dilde nesilden nesile aktarırlar. Günümüzde halk arasında kocakarı ilacı olarak adlandırılan, kimi çevrelerce bir çeşit alternatif tıp olarak sürdürülen bu yol geçmişteki geleneğin günümüze gelen uzantısıdır. Geçmişte benimsenmiş olan kendi kendini tedavi etme geleneği devrin

⁶Türk eczacılık tarihi konusunda 1950'li yıllardan bugüne kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: Naşit Baylav, (1968), *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası; Bedii Sehsuvaroglu, (1970), *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul; Turhan Baytop, (2001), *Türk Eczacılık Tarihi. Kısaltılmış 2. Baskı*, (hızl. Afife Mat), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; Rengin Dramur, (2008), *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, İstanbul: Aya Kitap.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

tıp metinlerinin kolaylıkla anlaşılmasını gerektiriyordu. Geniş bir coğrafyaya hizmet götürmek için gezici tabipler yanında halkın hekim ihtiyacını karşılayabilecek aile içinden rehberlere de ihtiyaç vardı (Sarı 1999). Tüm bu nedenler karşısında hekimler başta Arapça olmak üzere tıp, ecza, veterinerlik vb. konularda yazılmış kaynakları tercüme etmişler hem de Türkçe telif eserler yazmışlardı.

Bu gelenek XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda yazılan tıp eserlerinde de sürdürülür. Yazarlar hemen eserlerinin başında, daha önce, Anadolu Selçukluları döneminde olduğu gibi, eserlerini Türkçe yazmalarının sebebinin ‘okuyan herkesin, eseri okuyup, kolayca anlaması’ olduğunu kaydetmişlerdir (Kahya 2002, 248).

EAT döneminin gerek tercüme gerekse telif tıp eserlerinde tedavi için ihtiyaç duyulacak tıbbi malzemeler ve ilaçlar, ilaçların yapımında izlenen uygulamalar sırasıyla anlatılıyordu. Genellikle ilaçlar bitkilerden; tohumlar, yaprak, kök ve meyveler bazen de hayvansal maddelerden, kimyasallardan vb. yapılıyordu. İlaçlar genellikle bu maddelerin kaynatılması, kurutulup toz hâline getirilmesi, sıkılıp suyunun çıkarılması vb. yollarla elde ediliyordu. Eczacılıkla ilgili tıp eserlerinde geniş bilgiler bulunmakla beraber, bu bilim dalına ağırlık verilerek kaleme alınan ilk Türkçe eserler Şerefeddin Sabuncuoğlu’na aittir. Eczacılık tarihiyle ilgili bugün EAT’nin bilinen hacimli en eski eserleri Sabuncuoğlu’nun Akrabadin tercümesi ve Mücerreb-nâme’dir. Sabuncuoğlu Şerefeddin’in ilk eseri olan Akrabadin, Sabuncuoğlu’nun *Zahire-i Harzemşahi*’nin ilaç yapımlarıyla ilgili bölümlerden II. Bayezidin şehzadelğinde (1454) (Güven 2005, 3) yaptığı tercümesidir. Eser, drog ve ilaçların kullanımını, özelliklerini ve etkilerini içermekte, yapımları için formüllerini aktarmaktadır. Kenan Süveren, *İbn-i Sina (980-1037)’nin Akrabadin Eseri İle Şerefeddin Sabuncuoğlu’nun (1385-1468) Akrabadin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması* adlı bir Doktora çalışması (Türkmen 2007, 16) yapmıştır⁷.

Mücerreb-nâme Sabuncuoğlu Şerefeddin’in 873 (1468) yılında 85 yaşında iken kaleme aldığı bir eseridir. Sabuncuoğlu bu kitapta denemiş olduğu ilaçların yapılış biçimlerini anlatmıştır. Kenan Süveren eseri tıp ve bilim tarihi açısından değerlendiren bir Yüksek Lisans çalışması yapmıştır. Daha sonra eserin metni ve tıpkıbasımını İter Uzel ve Kenan Süveren (1999) tarafından yayımlanmıştır⁸.

⁷ Kenan Süveren, (1991), *İbn-i Sinâ (980-1037)’nin Akrabâdin Eseri İle Şerefeddin Sabuncuoğlu (1358-1468?)’nin Akrabâdin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması*, Ankara: GATA Yay.

⁸ İter Uzel ve Kenan Süveren, (1999), *Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-nâme (İlk Deneyisel Türkçe Tıp Eseri-1468)*, Ankara: AKM Yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Tercüme faaliyetleri sırasında Türkçecilik çabalarına rağmen birçok Arapça, Farsça, Yunanca vb. terim de devrin söz varlığını etkilemiştir. Bu yüzden de aynı metin içinde, aynı kavram için Türkçe, Arapça, Farsça vb. terimler eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Aslında müellifler bunu özellikle yaparak neyi kasteddiklerine vurgu yapmaktadır.

- **Tertîb-i Mu‘âlece’de Eczacılıkla İlgili Terimler**

1. **Eczacılıkla İlgili Temel Terimler:**

- 1.1. **Yapıca Tek Sözdten Oluşan Terimler:**

TM’de geçen terimlerin bir bölümü doğrudan eczacılıkla ilgili, bu bilim dalının sınırları içinde olan terimlerdir. Kimileri birçok yeni ilaç adı yapımında görev alarak birer terkip oluşturabilmektedir⁹. Bazen de bu gruptaki terimler terkiplerde (birleşik sözcük biçimindeki terimlerin kurucuları olarak) yer almasalar dahi temel bir eczacılık terimi olarak kullanılmışlardır:

ayâric: < Ar. < Grk. Eski tıpta ilaç olarak kullanılan bir grup macuna verilen genel ad. [123a] (8) *Ayâric on dirhem, şarı helîle yedi direm, belîle yedi direm...* / **devâ:** < Ar. Deva, çare, ilaç, hastalığı iyileştirmek için uygulanabilecek ilaçlar; hastalığın tedavisinde izlenecek yol; krş: edviyye. [126a] (4-5) *...ba‘dehu her bir devâ için yağ kaynatduklarında ol yağ dan bir pâre buyanı katup bir miqdâr kaynatsalar bu dahı ancalayın olur...* / **eczâ:** Ecza, ilaç ham maddesi, ilaç vb. yapımında kullanılan bitkilerden veya hayvanlardan elde edilen maddeler. [73b] (2-4) *...külharir-i sedâb didükleri eczâdan alup kıtalar, ba‘dehu ol kadar kaynadalar ki eczâların kuvveti ol şuya çıka...* / **edviyye:** İlaç, ilaçlar; krş: devâ. [125b] (4) *İmdi tohmî edviyyelerden yağ çğ amasının şartı budur...* / **ğargara:** < Ar. Gargara yapmak amacıyla kullanılan tıbbi sıvı. [40a] (1-2) *... ve her ne kim içmek iktizâ idünürse cümle ğ ağ ara ile kıla...* / **habb:** Hap, hamur kıvamına sokulan karışımların, küçük yuvarlaklar haline getirilmesiyle elde edilmiş ilaçlar. [122b] (1-2) *Tertîb-i habb-ı kûkıyâ beyânındadır: Bu habb dahı başdan inen marîzlere ziyâde nâfi‘dür...* / **hukne**¹⁰: < Ar. Makattan ilaç şırınga etme ve bunun için kullanılan

⁹ Birleşik isim oluşturanlar için bk. “1.2. Yapıca Birleşik İsim Olan Terimler”.

¹⁰ Eczacılıkla ilgili olarak birkaç alet ismine de rastlanmaktadır. Eczacılık tarihimiz açısından ilaçların uygulanması konusunda hangi aletlerin kullanıldığını ve bunlara hangi isimlerin verildiğini öğrenmemiz açısından bu bulgular dil ve bilim tarihimiz için değerlidir.

araç. [67a] (7) ... *ṭabī'ati ḥuḳne-i leyyinet ile teleyyün idüp...* /^c **ilāc**¹¹: < Ar. 1. İlaç, farklı maddelerin bir araya getirilmesiyle elde edilen ilaçlar; 2. tedavi yolu. [1a] (5) *Sersem olan biri[ni]ḥ 'ilācı. /ma' cūn:* < Ar. Macun, genellikle hamur kıvamında olan, öğütülmüş veya toz haline getirilmiş otların vb. şurup, bal veya bir sıvı ile karıştırılmasıyla hazırlanmış ilaçlara verilen genel isim. [121b] (8-9) ...*edviyeleri ḳatup ma'cūn idüp bir dāne ṭutılmadıḳ ḳavanozuḡ içine ḳoyup ziyādesiyle ḥıfz ide. / merhem:* < Ar. Merhem, vücuttaki yaralara, ağrı olan bölgelere sürmek için hazırlanmış, içeriğinde bitkisel ve hayvansal maddeler bulunan yağlı, kokulu ve kıvamlı ilaç. [127b] (3-4) *Bu merhem yaralarıḡ üzerini çıkarup ve çürük etlerini yeyüp ve yeḡiden tāze etler bitüre. / müshil:* < Ar. 1. Müshil, bünyedeki herhangi bir maddeyi hafifletici; 2. bağırsakta biriken muhtevayı dışarı atan ilaç. [116b] (6-8) *İmdi bedenim tandur [gibi] [ı]ssı olsun deyen ādem ilk yazda ḳan alup ve müshil içüp ḳatı eylemek gerekdür... / şarāb:* < Ar. Şurup; krş. şerbet. [7a] (3-5) *Evvel baş aḡ rısı'çun mersin yapraḡ ın bir miḳdār şarāb ile ḳaynatup ziyādesiyle aḡ rıyan başa ursalar def' ola... / şerbet:* < Ar. Şurup; bk. şarāb. [37b] (6) ... *v'eger şerbet daḡı bulunmazsa... / terkīb:* < Ar. Terkip, ilaç terkibi, bileşim, türlü maddelerin ve bitkilerin karışımı ile elde edilen ilaç. [125a] (10-12) *Terkīb budur. Lāzīm olduḡı ḳadar törpülenmiş beyāz şandalı bir pāre keten bezi içine ḳoyup kifāyet ḳadar şu ile ḳaynatup içe... / tiryāk:* < Ar. Panzehir niteliğinde olan bir grup macun. Eserde iki ayrı tiryak adı geçer: tiryāk-ı e[r]ba' a ve tiryāk -ı fārūk¹². [105a] (6) *Bir dirhem tiryāk-ı fārūk virürler ise nāfi'dür... / yaḳu:* Yakı, bazı hastalıkları tedavi etmek için bir bez üzerine yayılıp vücudun kimi yerlerine konulan, koyuca lapa veya özel biçimde yapılmışeczalı parça. [101a] (6-8) ... *v'eger ḥatme yapraḡ ın bir miḳdār zeyt yaḡ ıyla ḳarışdurup yaḳı gibi idüp od yanḡ ma ve aḡ ulu cānavar soḡduḡı yerlere ursalar fā'ide ide...*

¹¹ Terim olarak ‘ilāc’ metinde anlam genellemesine uğrayarak şuruplar, merhemler, haplar vb. için de kullanılan, tüm bunları kapsayan bir ad olarak da kullanılmaktadır.

¹²Antik çağlardan itibaren yılan sokmalarına karşı bir çeşit antidot kullanılmış, sonraki çağlarda türlü çeşitleri birçok hastalık için vazgeçilmez birer şifa kaynağı olmuştur. Değişik tiryaklar değişik adlarla anılmıştır. EAT'de tiryaklara verilen isimler ve tiryak çeşitleriyle ilgili incelemeler yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: Sevgi Şar ve Kenan Süveren, (2006), “Mücerreb-nāmede’ki Tiryāk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak. Yay. S: 14, s. 145-149.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Eski tıp anlayışına göre birçok hastalığın tedavi şekli yapılan ilaç takviyeleriyle bünyedeki dengeyi kurmaya dayalıydı. Vücuttaki maddelerin fazlalığından veya eksikliğinden dolayı hastalıkların yaşandığına inanılan bu evrede fazla olan maddeyi kusma yoluyla dışarı atma (Kaya 2008, 959) veya aksi olarak ilaç takviyesiyle dengeyi sağlama tedavideki esaslardandı. Bunu gerçekleştirebilmek için de eczacılıkta müşhil ya da bir nevi vitamin olarak kullanılacak besin maddelerine, şuruplara vb. başvurulmuştur. Üstte geçen ‘müşhil’, ‘şarāb’, ‘ilāc’, ‘ḥabb’ ve ‘şerbet’ terimleri bununla alakalıdır. Farklı ilaç terkiplerine ad verilirken oluşturulacak ilaç adının kurucu unsuru olarak da bunlar görev almıştır. İncelemede bu terimler yapıcı birer birleşik isim olmalarından hareketle ikinci bir başlık altında (alt kategori olarak) değerlendirilmiştir.

1.2. Yapıcı Birleşik İsim Olan Terimler

14. yüzyılda ilk tercümelerle beraber Arap tıbbını öğrenmeye başlayan hekimler 16. yüzyıla kadar devam eden sürede telif eserler de dahil bu tıbbın prensiblerini benimser. Bu nedenle de bolca bitkilerden, bitkiler kadar olmasa da hayvanlar ve kısmen kimyasallardan, madenlerden ilaç yapımına girerler. Temelleri Antik Yunan tıbbına dayanan Arap tıbbından yaralanan Türk tıbbında ilaç olarak kullanılan drogların çoğu aslında başka bilim dallarıyla da ilişkilidir.

TM’de sadece eczacılık sınırları içinde olan, yalnızca bu sahaya özgü terimler epeyce çoktur. Metnin içinde birçok hastalığın, bedene rahatsızlık veren herhangi bir şeyin genel tedavisi, tedavi yolu o hastalığın ilacı şeklinde adlandırılmıştır. Ayrıca hastalıklara karşı yapılan ilaç terkipleri, merhemler vb. de o hastalıkla (hastalığın adı + ilacı/ merhemi biçiminde) anılmıştır. Çoğu kez bununla ilgili terimler türetilirken yapıcı belirtisiz isim tamlaması kullanılmakla beraber, belirtili isim tamlamaları da kullanılmıştır. Ayrıca şuruplar ve çeşitli içecekler de bu devirde ilaç olarak kullanılır¹³. Öteki eczacılık terimlerinde kullanılan terim yapılacak ilacın içerisine konan malzemeden sadece biri durumunda iken sınırlı örnekte doğrudan bir ilaç olarak kullanılır. Fakat aşağıdaki terimler doğrudan belli bir hastalık için kullanılan ilaç adıdır. Bu ilaçların içeriğinde farklı droglar yer alsa da adı belli bir hastalığı işaret edecek şekilde geneli kapsamıştır. Bu terimlerde dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de bazen tek bir ilaç adı olabilecekleri gibi, tedavi yolunu

¹³Bunun için bk. “*Yiyecek ve içecek adları ile ilgili terimler şeklinde kalıplaşmış kelime grupları*”

karşılayabilmeleridir. Başka bir deyişle bu terimler uygulanacak tedavinin adı da olabilmektedir:

Belirtili İsim Tamlaması Biçimindekiler:

[2a] (6) göğüs ağrısının ‘ilacı / [2a] (8) zıyku’n-nefes marizinin ‘ilacı / [2b] (2) ta‘ām hazm olmasının ‘ilacı / [2b] (8) yürek ağrısının ve burmasının ‘ilacı / [2b] (9) za‘īf hastaların ‘ilacı / [3a] (1) ‘aql zā’il olmasının ‘ilacı / [3a] (3) ‘aql ziyāde olmasının ‘ilacı / [3a] (6) öksiyürük olanların ‘ilacı / [3a] (8) kılınç olanların ‘ilacı / [4a] (5) bel ağrılarının ‘ilacı / [5a] (7) sektenün ‘ilacı / [5a] (8) ra‘şanun ‘ilacı / [2a] (9) öyken ve çiger ağrılarının ‘ilacı / [2b] (4) göz ağrısının ‘ilacı / [2b] (6) kulağ ağrısının ‘ilacı / [3b] (6) bil şovukluğunun ‘ilacı / [5b] (6) arı şoğanun ‘ilacı / [5b] (8) küçük ma‘şümları göz degmesinin ‘ilacı.

Belirtisiz İsim Tamlaması Biçimindekiler:

[3b] (5) karın ağrısı ‘ilacı / [3b] (8) bevāsir zaḥmeti ‘ilacı / [3b] (9) süst endāmlar ‘ilacı / [4a] (3) nıkrīz ‘ilācları / [4a] (6) bil şızısı ‘ilacı / [4a] (7) kurluğan ‘ilacı / [4b] (1) cüzzām zaḥmeti ‘ilacı / [5a] (1) et kesilmesi ve yırtılması ‘ilacı / [5a] (2) āteş yanuğı ‘ilacı / [5a] (6) yanıkara ‘ilacı / [11b] (8) māliḥulyā ‘ilacı / [1a] (7) unutsaklık ‘ilacı / [2a] (7) inçırık ve kurluğan ‘ilacı / [5b] (1) sinirler büzülmek ‘ilacı / [105a] (5) fālic ilacı / [28a] (7) zencār merhemi¹⁴.

Sıfat Tamlaması Biçimindekiler:

Kimi ilaçların/hapların adlandırılmasında bunların o hastalığı gidermekteki şekli, bazen de niteliği görev almıştır. Bu terimler yapıcı sıfat tamlaması (.....-yı def iden mu‘ālece vb.) biçimindedir:

[4b] (8) şafırayı def iden mu‘ālece / [4b] (9) sevdāyı def iden mu‘ālece / [4b] (10) balgāmı def iden mu‘ālece / [6b] (1) müferriḥī ḥablar / [128a] (4) şovudıcı mu‘āleceler¹⁵. İlaç olarak kullanılan kimi haplar (türlü işlemler sonucu hap haline getirilmiş bitki tabletleri veya tohumlar), merhemler vb. Farsçanın

¹⁴İlaç olarak adlandırılanlar yeme, içme, deriye sürme vb. yollarla kullanılırken, merhem olanlar sadece ilgili bölgeye ovarak sürme yoluyla uygulanmıştır.

¹⁵Son iki terim tek bir ilacı değil, ilaç grubunu karşılamaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

tamlama kurallarına göre oluşmuştur. Esasen EAT döneminde Türkçe bilim dili oluşturulurken terimlerin bir bölümü Arapça, Farsça gibi dillerden çeviri/aktarma yoluyla dile girmiş ve söz varlığı geliştirilmiştir. Yukarıda Türkçenin tamlama sistemine göre oluşturulmuş terimler, genellikle hastalığın adıyla ilişkilendirilmiştir. Aşağıda sıralanan terimlerde de bu yol izlenmekle beraber, farklı yollarla oluşmuş (ḥabb-ı/merhem-i + bitki/maden adı vb.) örnekler de görülür.

[10a] (9) ḥabb-ı ayārīc / [25b] (10) ayārīc -i ḥu[ne]yn / [99b] (10) ḥabb-ı eftīmūn / [122b] (11) ḥabb-ı belesān / [99b] (10) ḥabb-ı eftīmūn / [59a] (9) ḥabb-ı kūkıyā / [48a] (3) ḥabb-ı mūmā / [43b] (8) ḥabb-ı nīl / [20a] (5) ḥabb-ı şabr / [10a] (10) ḥabb-ı şebābe / [122a] (1) ḥabb-ı şibyār / [123a] (5) ḥabb-ı cāmi‘ / [122b] (8) ḥabb-ı ayārīc-i faykara / [46b] (6) merhem -i bāselīkūn / [25b] (2) merhem -i kāfūrī / [127a] (6) merhem-i firenk / [28b] (1) merhem -i muql / [45a] (4) merhem -i mısrī / [28a] (10) merhem -i rusul / [126b] (13) merhem-i kurre / [126a] (12) merhem-i kaşāb / [126b] (6-7) merhem-i cenkār / [127b] (3) merhem-i Kaṭ‘ār / [73a] (1) müşhil-i laṭīf / [21a] (9) müşhil-i sevdā[v]ī / [93a] (10) müşhil-i şerbet / [118b] (9) ma‘cūn-ı zencebīl / [118b] (5) ma‘cūn-ı tevekkülī / [119a] (2) ma‘cūn-ı cevāriş / [119b] (12) ma‘cūn-ı nādīrī / [120a] (5) ma‘cūn-ı ekber / [120a] (3) ma‘cūn-ı müfferreḥāt / [18a] (8) tiryāk-ı e[r]ba‘a / [105a] (6) tiryāk-ı fārūk.

2. Eczacılık Terimi Olarak Diğer Bilim Dallarıyla İlişkili Terimler

2.1. Eczacılık Terimi Olarak Bitki Adları (Botanik Terimleri):

Sentetik maddelerin ilaç yapımında kullanılmaya başlandığı modern tıba kadar ilaç yapımı konusunda bitkiler malzeme olarak ilk sıradadır. İlaç terkiplerinde uzun asırlar birer drog olarak bitkilerden yararlanılmış, bunların birçoğu hem ilaç hem de yapılacak ilaçta ham madde olarak kullanılmıştır. Bunu klasik tarzda yazılan ilk tıp eserlerinde (Kramer 2009, 86-91) ve tıpla ilgili sözlüklerde de görebiliyoruz. Öyle ki tıp eserleri içinde söz varlığı açısından botanik terimlerinin zenginliği, tıp sözlüklerinde bitki adlarının çokluğu buna kanıttır (Küçük 2010, 401).

Türk dili tarihi üzerine inceleme yapan araştırmacılar haklı olarak bitkilerin tıpta ilaç olarak kullanılmasını gerekçe göstererek bunların aynı zamanda birer eczacılık ve tıp terimine dönüştüklerini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

savunur. Zafer Önler, "...bitki adları üzerine yapılan çalışmalar botanik biliminin sınırlarını aşarak farklı bilim alanlarına araştırma konusu olmuştur." der (2004, 274).

Temellerini Arap-İslam tıbbı üzerine kuran ve ana ilkelerini o ekolden alıp geliştiren bu devir Türk tıbbında birer drog olan bitkilerin mizaç özellikleri olduğu kabul ediliyordu. Her bitkinin sıcak (issi), soğuk (şoğuk), nemli ve kuru (kırı) özelliğe sahip olduğu inancı vardı. Hastalık için yapılacak ilaçta hangi bitkinin kullanılacağı konusunda bitkinin özelliği ve mizaç arasındaki bağ önemliydi. Hekimler tıp eserlerinde drogların mizaç özelliklerini vermekte¹⁶ ve neye yarar sağlayacağına yönelik bilgileri vurgulamaktaydı. TM'den alınan şu kısımlar buna örnektir:

[129b] (9-11) *İmdi her kim dār-ı fülful yeseler ıssıdur, kıridur likin bağ rı şovuğ hıflardan pāk ider...*

[130a] (2-4) *...ve dahı günlük ıssıdur, kıridur likin hıfza fā'ide idüp fehmi arturur ve zihni kavī idüp cerb idüp ılıcağ şu ile içseler gözi nūrlundurur...*

[63a] (4-5) *... finduğ ıssıdur, şovuğdan hāşıl olan yürek ağ rısına devādur...*

İncelenen eserde bitkiler konu edinilirken onların mizacıyla beraber hangi hastalık için kullanılması gerektiği, ilaç terkininde ne kadar ihtiyaç duyulduğu, hangi kısmının (kökü, yaprağı, tohumu, kabuğu vb.) nasıl kullanılacağı ile ilgili bilgiler verilmiştir.

TM'nin söz varlığında bitki adları önemli bir payı kapsıyor olmasına karşılık, köken itibariyle Türkçe olan bitki adları diğer dillerden alınanların toplamına oranla azdır. Ayrıca Türkçe bitki adlarının bir kısmının eserde Arapça ve Farsçadan alınmış eş anlamlıları bulunur. Bu tür eş anlamlı kullanımlar Türkçe bilim dilinin oluşum sürecini göstermeleri bakımından dikkate değerdir (Uçar 2010, 37).

Bitki adlarını birer kültür kelimesi olarak değerlendiren Zafer Önler, eski tıbbın arkaik Yunan tıbbından büyük oranda etkilendiğini, sonrasında ise Arap İslâm tıbbının tesiriyle Arapça terimlerin metinler aracılığıyla dilimizde ve birçok dillerde ödünçlendiğini veya tercüme yoluyla aktarıldığını bildirir (1985, 405).

¹⁶ Hastalığın çıkış nedeni bünyeyi oluşturduğuna inanılan dört öğeden (kan, safra, kara safra, balgam) birinin eksikliği veya çokluğuna bağlanmaktaydı. Bu dört öğenin de soğuk, sıcak, nemli ve kuru olmak üzere mizaç özellikleri taşıdığı kabul ediliyordu.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Bundan hareketle incelenen eserdeki eş veya yakın anlamlı bitki adlarından bir bölümünün aktarma olduğu söylenebilir. Arapça kökenli **lisānū’ş-sevr** [lisān (dil) + sevr (öküz)], Farsça kökenli **gāvzubān** [gāv (öküz) + zebān (dil)] ile Türkçe **şğ r dili** incelenen eserde eş anlamlı olarak kullanılır ve bunların Türkçe ile Farsçadaki biçimleri Arapçadan aktarma yoluyla bu dillere geçmiştir.

TM’de eş veya yakın anlamlı olarak kullanılan botanik terimlerinin çoğu Türkçe-Arapça, Arapça-Farsça, Türkçe-Farsça, Arapça/Farsça-Grekçe sözcüklerin aynı metinde bulunmasıyla oluşmuştur. Bunlar:

baldırıkara – persiyāvşān; dağ üzümü – mevizec; it burnı - Süleymān Peyğ āmber ağ acı -rūhū’l-kamer; semüz ot – tohmekān; bābūnec – papadya; besbāse - cevz-i bevvā; cevz – kıöz; rummān – nār-enār; sūnbüle - başak, bādrencūrik – oğ ul otı; şğ r dili-ğ āvzubān-lişāū’ş-sevr; tuffāh-alma.

TM’de kimi zaman bir bitkinin Türkçe karşılığı veya diğer dillerdeki biçimi verilerek bunlar doğru şekilde tanıtılmaya çalışılmıştır:

[11a] (3-4) *Eger dağ üzümü ki aya mevizec dirler, bir miqdārını saħk idüp...*

[24b] (2-4) *Bādrencūrik oğ ul otına dirler, anuñ bir dürlisi olur, tūrunc kıokusu gibi rāyihası olur.*

[69b] (5-6) *Eger öksürük, bağ am yāhūd irin gelürse aya gerekdür ki bir persiyāvşān ki baldırıkara dirler...*

Eski Anadolu Türkçesindeki bitki adları üzerine yapılan incelemelerin en önemli sıkıntılarında biri metinlerde geçen bitki adının günümüzde hangi bitki için kullanıldığını her zaman kestirememektir. Bugün dahi aynı bitkinin Anadolu’da farklı farklı isimlerle anılması veya aynı adın değişik yörelerde kullanımına karşın aynı bitkiyi karşılamayışı incelemeyi zorlaştırır (Şahin 2007, 571). TM’de de devrin diğer tıp eserlerinde olduğu gibi eş anlamlı bitki adlarının kullanımı ve yeri geldikçe müellifin yabancı terimin ardından Türkçedeki karşılığına atıf yapması ilgili bitki adının hangi bitki için kullanıldığını tesbit edebilmek açısından önemlidir. Diğer yandan bu yol müelliflerin tıp eserlerinde Türkçeye verdiği önemin bir kanıtıdır. Aynı bilgiler bu yönüyle metnin yazıldığı devrin coğrafyası, beslenme kültürü, yaşama biçimini aydınlatacak bilgilere de ışık tutar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Türkçede bitki adları ile ilgili ilk bilgileri veren kaynak Divan u Lügati't-Türk'tür (DLT). Burada kullanılan bitki adlarının bir bölümü günümüz Anadolu ağızları içinde kullanıldığı gibi (Baytop 2007) bu tip eserinde de geçer. DLT içinde geçen bitki adları üzerine inceleme yapılmış olmakla beraber¹⁷ tarihî metinlerdeki botanik terimleri üzerine yapılmış çalışmalar sınırlıdır. Farklı dönemlere ait metinlerde geçen botanik terimlerinin değerlendirilerek günümüz söz varlığına olan katkılarını Türk dili incelemeleri açısından ortaya koymamız gerekir¹⁸.

Bitki adlarının hangi ses değişimlerini geçirip günümüze geldiğini görmek anlamında (**patlıcan** < bādīlcān/bādīncān; **pelesenk** < belesān; **pespaye** < besfāyic; **kına** < ḥennā/ḥinnā; **kimyon** < kemmūn/kemyūn, **kereviz** < kerefes/ kerefeş, **safran** < zağfirān/ za'firān, **zencefil** < zencebīl/ zencebīn, **armut** < amrūd, **rezene** < rāzyāne...) incelenen eser ve devrin aynı içerikteki eserleri önemli birer veri kaynağıdır.

Türkçedeki botanik terimleri üzerine tanıklık eden DLT'te ödünclemelerle beraber yaklaşık 155 tane bitki adı vardır. İncelenen eserde ise bu sayı 260'a çıkmıştır. DLT ve incelenen eserdeki botanik terimlerinin bir bölümü ortaktır. Ancak TM'de, DLT'te olmayan birçok yeni bitki adı da kullanılmıştır. Eserlerin yazıldığı coğrafyanın değişmesi, kültürel etkilenme ve dil etkileşimindeki yoğunluk bu farklılaşmada görev almıştır.

Botanik Terimlerinin Sıralanmasında İzlenen Yol:

I. Önce ait oldukları dile göre (Türkçe, Arapça, Farsça ve diğer diler) sınıflandırma yolu seçilmiştir.

¹⁷ Bunun için bk. Nigar Oturakçı, (?) "Divanü Lügati't Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Görünümleri" Çukurova Ü.

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DIL/nigar_oturakci_divanu_lugatit_turk_botanik_terimleri.pdf:

Canan İleri, (2007), "Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Meyve-Sebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri", *Türk Dili*, Ankara: TDK. S:669, s. 542-572; Çetin, Engin (2005), "Divanü Lügati't-Türk'te Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, s. 185-200.

¹⁸ Eski Anadolu Türkçesinde bitki adları üzerine yapılan şu incelemelere bakılabilir: Zafer Önler, (1990), "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı)*, Harvard, V: 14, s. 357-392;

Hatice Şahin, (2007), "Câmi'ü'l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri", *Turkish Studies*, V: 2, s. 570-602.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

II. Ayrılan Türkçe terimler de tek sözcükten ibaret olanlar ve birleşik isimler olarak ikiye ayrıldı.

III. Arapça terimler de, benzer yolla, kendi içinde önce tek sözcükten ibaret olanlar sonra da tamlama biçiminde oluşmuş birleşik isimler olarak ayrıldı. Tamlamalar hâlinde bitki adlarıysa Farsçanın ve Arapçanın tamlama sistemine göre oluşumları göz önünde bulundurularak gruplandırıldı.

IV. Farsça ve diğer dillere ait bitki adları sayıca az ve benzer yapıda olduklarından sadece ait oldukları dile göre birer alt başlıkta sıralandı.

2.1.1. Türkçe Terimler:

2.1.1.1. Tek Sözcükten İbaret Terimler:

alma: Elma (Pirus malus). [93a] (7) ... *dağı alma ve ayva ve amrūt ve enār isti'māl idüp...* / **arduc:** Ardıç ağacı ve yemişi (Juniperus). [132a] (11-13) *Mayāşūr için arduc ağ acıtı azuçuğ gene dğ rayup kazana koyup kaynatup şuvı kızarur...* / **aşma:** Asma ağacı; belirli bir tür üzüm veren bitki (Vitis). [43a] (11-12) ... *ba' dehu bir miqdār aşma yaprağ in çubığ in ma'an āteşe yakup...* / **arpa:** Arpa (Hordeum vulgare). [82b] (4-5) *Yarım dāne cevz-i bevvyayı bir dāne arpa ile çigneyüp ferağ vire...* / **ayva:** ayva (Cydonia vulgaris). [92b] (13) ... *birkaç dāne ayva balıla bişürüp memesi üzerine ursalar...* / **böğürtlen:** Böğürtlen (Rubus caesus). [102a] (4) ... *bir miqdār böğürtlen budakların dağı yaprağ ıyla ma'an kaynatup bişürüp ak olan şaça şakala süreler.* / **buğ day:** Buğday (Triticum). [106b] (12) *Eger turuncı arpa buğ day içine kosalar aña bit düşmeye.* / **burçak:** Burçak (Vicia ervilia). [50a] (4-5) ... *v'eger her şabāh iki dirhem burçak tohumı ağ zında temām ışlanınca tutup...* / **buyan:** Meyan (Glycyrrhiza glabra). [126a] (5) ... *ol yağ dan bir pāre buyanı katup bir miqdār kaynatsalar bu dağı ancalayın olur...* / **circir:** Su teresi (Nasturium officinale). [130b] (5-6) ... *benefşe, nīlūfer ve gül ve haşhāş ve circir ve 'unnāb ve demür hindī gibi olan şeyleri muqaddem şu ile şöyle kaynatup...* / **çiğdem:** Çiğdem çiçeği (Crocus cancellatus). [70b] (11-12) ... *v'eger çiğdemi dögüp bir miqdār balıla karşıdurup talāğ ı büyük olan ādemij talāğ ı üzerine ursalar nāfi'dür.* / **erik:** Erik (Prunus domestica). [116b] (9-10) ... *ve gevdeyi kızdurur şeyler yemeyüp ammā erik ve hıyār ve karpüz isti'māl idüp...* / **gebreye:** Kebere, kapari (Capparis). [85b] (4-5) *Eger bir miqdār şarp sirke ile gebreyi*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

*karışdırup ısıcaqla urduklarında... / **gelincik**: Gelincik çiçeği (Papaver rhoeas). / [8a] (6-7) Her kim gelincik çiçeğünü dibin çekirse başında olan nâzileyi çeküp indüre... / **günlük** : Günlük ağacı; ak günlük (Boswelia), kara günlük (Cortex styracis). [121b] (5) ... çörek otu yigirmi beş dirhem, rāvend on iki direm, maştakî on üç direm. / **ışığı an**: Isırgan otu (Urtica). [109a] (3-4) İmdi her kim bir miqdār ışığı an dikenin dögüp temām un gibi olduqdan şoñra üzerine bir pāreçik bal sürüp... / **ķabak**: Kabak (Cucurbita). [47b] (7-8) ... ve hem dañı şağ am ve ķabak yemek ziyāde nāfi'dür... / **ķaşnı**: Kadı ağacı, şeytanboku otu (Ferula assa-foetida). [98a] (2) Eger bir pāre ķaşnıyı sirke ile ezüp sürseler def' ide. / **ķavun**: Kavun (Cucum). [130a] (4-5) ... ve dañı ķavun yemek çok ıssıma getirür ve ķārpüz geç hażm olur, ammā cigeri tāzeler... / **ķoruk**: Henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm; koruk. [127a] (12-13) Sehil altı dirhem, sirke, ķoruk, mürdeseng on beş dirhem, cengār biş dirhem. Bunları 'adedince evvel... / **pazu**: Yabani ispanak (Beta vulgaris varcicla). [88b] (8-10) ...ba'dehu bir miqdār ĥatmî yaprağ ın ve pazu[nu]ñ yaprağ ın ve bir miqdār kepek ile cümle birbirinden kifāyet ķadarı şarāb ile muħkem ķaynatup... / **şandal**: Sandal ağacı (Santalum album). [11a] (2-3) ... ve dañı birer miqdār şandal, gül yağ ı ve sirke cümlesin sirke ile ma'an koşup başına sürseler ģ rı def' ide. / **şarmaşık**: Sarmaşık bitkisi (Hedera helix). [97a] (5-6) ... şarmaşık toħmı dört dirhem, bu edviyyeleri alup züyüti bir iki çanāğ a koyup... / **şarmışak**: Sarımsak (Allium sativum). [19b] (1-2) ... bir baş şarmışağ ı kendüsine yedürüp ve ķapığ ın dañı tütsi virseler bi-izni'llāh ĥalāş ola, mücerrebdür. / **şinjirlice**: Sinirlice otu (Plantago). [77a] (5-6) Eger, şinjirlice yaprağ muñ kökin ve yaprağ ın pāk yuyup dögüp şuyın çğ arup... / **şoğ an**: Soğan (Allium cepa). [44a] (9-10) ... bir miqdār şoğ an koşup şabāh aç ķarına içürseler yılanı pāreleyüp taşra birāğ a, mücerrebdür. / **söğüt**: Söğüt (Salix). [62a] (8-9) ... ve dañı şğ ır dili ve gül şuvı ve toħmekān içürüp gök benefşe ve söğüt yaprağ ı ve ĥıyār... / **şekerli**: < Far. + T. Şekerli ot, andız otu (Compositae). [111a] (9-10) Eger şekerli yaprağ muñ şuyın içseler nāfi'dür. / **tarı**: Mısır (Panicum miliaceum). [82b] (5-6) Eger birkaç dāne tarı ile ķaranfili çigneseler feraħ vire. / **toḃalağ (ğ)**: Hunnapgillerden bir bitki (Rhamnus clorophorus globosus). [81a] (5-6) ... toḃalağ yigirmi dirhem, egir yigirmi dirhem bu eczāları 'adedince alup muħkem dögüp... / **turağ**: Durak otu (Anethum graveolens). [102b] (10-11) ...ve dañı tğ ün*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

zemânında turağı koqlamak ziyâde nâfi'dür... / üzüm: Üzüm. [117b] (8-9) zîrâ yaş üzümün küñüzu't-toħmî dimişlerdür, ya' nî şıtma ħazînesi dimek olur. / yarpuz: Ballıbabagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki (Mentha pulegium). [96a] (1-2) Eger yarpuzı sirke ile maħlûṭ idüp gevdesine sürseler def' ide. / yosun: Çoğu sularda, ağaç veya taşların üzerinde yetişen tallı bitkilerin ilkel yapıdaki örneklerine verilen genel ad. [83a] (7-9) ...ba'dehu âteş giderüp yerine kıra yosun döşeyüp ba'dehu kütürüm olan âdemi getürüp çukuruñ içine koyup yaturalar... / yüzerlik¹⁹: Yüzerlik bitkisi (Peganum harmala). [91a] (5-7) Eger yüzerlik [ve] gelüncik çiçeginüñ [to]ħmın bir dirhem kıdarı 'ale's-şabâħ şovuk şu ile içseler şifâ bula.

2.1.1.2. Birleşik İsim (Yapıca İsim veya Sıfat Tamlaması Biçiminde) Biçimindeki Terimler:

Şimdiye kadar sıralanan terimler tek sözcükten ibaret olup basit yapıdadır. Ancak birleşik isim yapısında olan birçok terime de rastlanmaktadır. Birleşik isim yapısındaki bitki adlarının çoğunluğu Türkçenin tamlama kurallarına göre oluşturulmuştur. Tüm öğeleri (esas ve yardımcı unsur) Türkçe olanlar yanında, içinde Arapça veya Farsça unsur barındıran, her iki ögesi de Arapça/Farsça olup Türkçenin tamlama sistemine uygun oluşturulmuş terimler de sayıca az değildir. Bunlar üç ana gruba ayrılabilir:

1. Tüm öğeleri Türkçe olanlar (T. + T.): *ğ u ğ acı, ak günlük vb.*
2. Arapça + Türkçe (Ar. + T.) / Türkçe + Arapça (T. + Ar.) yapısında olanlar: *finduk ğ acı, ak sūrincān vb.*
3. Farsça + Farsça (Far. + Far. + T.) / Arapça + Arapça (Ar. + Ar. + T) yapısında olup aldığı ekler ve yapısı itibariyle Türkçenin tamlama sistemine göre oluşmuşlar: *hindustān cevzi, ebucehl karpūzı vb.*

¹⁹ Şükrü Haluk Akalın, 'üzerlik/yüzerlik' teriminin kökence birleşik bir sözcük olduğunu savunur. Uç ve Barsgan dilinde **sedef otu** karşılığındaki **ilrük/eldrük** kelimesini Oğuzlar, **peganum harmala** için yabancı sedef otu anlamına gelmek üzere **yoz ilrük** (veya **yozeldrük**) olarak kullanmışlardır. Enkliz olayı ve gerileyici benzeşme sonucunda ilk kelimenin ünlüsü 'ü'ye dönüşmüştür. Metatez sonucunda 'l' ve 'r' yer değiştirmiş, daha sonra da 'i' genişleme sonucu e'ye dönmüş, böylece kelime **yüzerlik** şekline gelmiştir. Oğuz grubunda görülen başta y ünsüzü düşmesi olayı sonucunda da **üzerlik** şekli ortaya çıkmıştır. Ancak, **yüzerlik** şekli de ağızlarımızda hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır (1993, 256).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

acı bādem: (T. + Far) Badem ağacının keskin kokulu meyvesi (Amygdalus amara). [60b] (10) *Eger, acı bādem yağ ın kulağ gürültüsine şamzursalar def^e ide.* / **ğ u ağ acı:** (T. + T.) Zakkum, ağ ağacı (Nerium oleander). [80a] (10-11) ... *ve dağı her kim beş dirhem ağ u ağ acı yaprağ ın döğüp tencereye koyup...* / **ağ günlük:** (T. + T.) Tütsü olarak yakılan bir tür ağaç sakızı. [61a] (4-5) ... *ba‘dehu bir pāre ağ günlük şatup her merhem gibi olduğda kulağ a ursalar...* / **ağ şoğ an:** Aksoğan, ada soğanı (Urginea maritima). [61a] (11) – [61b] (1) ... *ağ şoğ an şuyın şudulmasına şamzursalar nāfi‘dür.* / **ağ sūrincān:** (T. + Far.) Sorincan ağacının bir türü (Colchicum autumnale). / [84b] (5-6) ... *‘ırku’n-nisā için birer miğdār şabr-ı uskuṭūrī ve şarı helīle ve ağ sūrincān bunları alup ve döğüp elekden geçürüp...* / **ağ sūsen:** (T. + Ar.) Akzambak (Lilium candidum). [55b] (9-10) ... *v’eger ağ sūsen muhkem döğüp şuyın bir bezden süzüp alalar...* / **arduc ağ acı:** (T. + T.) Ardiç ağacı (Juniperus). [132a] (11-12) *Mayāşūr için arduc ağ acın azuçuğ gene döğ rayup şazana koyup...* / **ayva ağ acı:** (T. + T.) Ayva ağacı (Cydonia vulgaris). [91b] (1) ... *v’eger bir dāne ayva ağ acınun dibine işeyüp...* / **bāğ çubuğ ı:** (Far. + T.) Asma fidesi. [97a] (11-12) ... *kel başa merkeb tırnağ ın yakup ve bir miğdār bāğ çubuğ ın dağı yakup külin eleyüp...* / **baldırıkara:** (T. + T.) Karabaldır (Aspelinum adianthum-nigrum). / **boğ a diken:** (T. + T.) Halk arasında şeker diken, göz diken, deve diken gibi farklı adlarla bilinen bir bitki (Eryngium campestre). [50a] (5-8) ... *ve dağı her kim boğ a dikenin şamşını muhkem döğüp şuyın çıkarup ve bir miğdār gül şuyın şatup içseler bi-izni’llāh şifā bula, şalāş ola, mücerredür.* / **çörek ot:** (T. + T.) Karacaot (Nigella damascena). [104b] (4-5) ... *üç günde bir şammāma iletüp cümle gevdesine ferfiyūn yağ ın ve bābūnec yağ ın ve çörek otı gibi fā’ideli şeyleri süreler...* / **dağ üzümü:** (T. + Far.) Yaban üzümü. [11a] (3-5) ... *Eger dağ üzümü ki aña mevīzec dirler, bir miğdārını şahk idüp dağı zeyt yağ ıyla maḥlūt idüp başına ursalar ağ n def^e ide.* / **demür diken:** (T. + T.) Demir diken (Tribulus terrestris). [110b] (7-9) *İmdi her kim iki dirhem demür dikenin yılan şoğmuş ādeme içürseler maşarratın def^e ide.* / **demür hindī:** (T. + Ar.)²⁰

²⁰ Terim bu bölümde ele alınsa da aslı demr-i hindī < temr-i hindī’dir. Yaygınlaşmış hata sonucu (galatimeşhur olduğu için) Türkçe sıfat tamlaması olarak algılanmış ve daha eserin yazıldığı dönemde bu yanlış kullanım yazımda da devam etmiştir. Bu hata günümüzde de sürmektedir. TDK Türkçe Sözlük’te (2005) ‘demir’

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Demirhindi bitkisi (Tamarindus indica). [130a] (7) ... *demür hindî şovuğdur, likin şıtma dutan âdemlere nâfi'dür...* / **deve dikenî:** (T. + T) Meryemana dikenî, peygamber dikenî, sütlü kengel (Silyum marianum). [81a] (4-5) ...*ve dağı marşama tohumı yigirmi dirhem, deve diken[i] tohumın yigirmi dirhem...* / **ebem gömeci:** (T. + T.) Ebegümeci (Malva sylvestris). [92b] (5) *Eger, ebem gömeci yaprağ ıyla kökin ma'an bişürüp ba'dehu...* / **ebucehl karpuzu:** (Ar. + Ar. + T.) Acı hıyar, acı elma, acı karpuz, it hıyarı, ebucehil karpuzu gibi adlarla anılan bitki (Citrullus colocynthis). [72b] (2) ...*ammâ eger ebucehl karpuzımuñ içine fetil idüp götürseler kılınacı def' ider.* / **ençir ağ acı:** (Far. + T.) İncir ağacı (Ficus carica). [29A] (6-8) ... *v'eger ençir kabuğ ın burnına şoqsalar sâkin ide veyâhüd ençir ağ acı tozını kazıyup üfürseler nâfi'dür...* / **finduk ağ acı:** (Ar. + T.) Fındık ağacı (Corylus avellana). / **gün çiçeği:** (T. + T.) Gün çiçeği, günebakan, gündöndü (Helianthus annuus). [26b] (7) ... *bir miqdâr gün çiçeği cemi' idüp ve bir şişe içine koyup...* / **hınzır odu:** (Ar. + T.) Domuz otu. [96b] (8-9) *Eger hınzır odın bir miqdâr bal ile ve büber ile karışdu[rup] ba'dehu küllî başına sürseler kelini def' ide...* / **hindustân cevzi:** (Far. + Ar.) Hindistan cevizi (Cocos nucifera). [42a] (3-5) ... *bir dâne hindustân cevzi ve bir pârçe Eflâk tuzını cümle başka başka döğüp...* / **iblis tırnağı:** (T. + Ar.) Şeytantırnağı (Phyteuma). [104b] (6-7) ... *ve dağı şikest olan iblis tırnağ ın tütsi virseler halâş ola...* / **it burnı:** (T. + T.) Yabani gül; kuş burnu (Rosa canina). [14a] (5-8) *İmdi bu gök yer altında âdem şifâtında biter ve cemi'-yi endâmi yine âdem kipidür ve ayak üzerine durur ve dağı yaprağ ı yir üstünde it burnı yaprağına beşzer...* / **it üzümü:** (T. + T.) Köpek üzümü, tilki üzümü (Solanum nigrum). [68b] (1-2)... *ve dağı it üzümün bir yanına dağup götürseler şarılğ a nâfi' olup...* / **kadın tuzluğ ı:** (T. + T.) Kadıntuzluğu, çobantuzluğu, amberbaris, sarıçalı gibi adlarla bilinen bitki (Berberis vulgaris). [94a] (6-7) ...*şörbâsımuñ içine kadın tuzluğ ı didükleri edviyyeden bir pâre tereyağ ın maħlûf idüp yedüreler...* / **kara ağ aç:** (T. + T.) Karaağaç, narven (Ulmus). [100b] (11-12) ... *ve dağı kara ağ aç kökin kabuğ ıyla ma'an ufacuğ döğ rayup ba'dehu bir çölmege koyup...* / **keçi boynuzu:** (T. + T.) Keçiboynuzu, harnup ağacı (Ceratonia siliqua). [77a] (11-12) *Eger keçi boynuzın döğüp bir miqdâr beyâz ketâvün ile ve bir miqdâr şumâk ve ısıcağ şu ile*

maddesi içindeki birleşik isimler arasında 'demirhindi' maddesi geçer. Oysa bu terimin 'demir' maddesi ile etimolojik hiçbir bağı yoktur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

karışdurup içseler... / **kızıl ağ aç:** (T. + T.) Kızılsöğüt (Alnus). [55a] (3-4) ... *v'eger kızıl ağ aç yaprğ ın yaş iken birkaç kerre göze çekseler hoş ola...* / **kızıl gül:** (T. + T.) Kızıl gül (Rosa). [122a] (3-5) *Şabr-ı uskuṭürī on dirhem, kızıl gül yaprğ ı on dirhem bu edviyyeleri başka başka döğüp elekden geçürüp ba' dehu cümlesin bir yere cemī' idüp...* / **kızıl kinşic:** (T. + Far.) Kızıl kişniş (Coriandrum sativum). [13a] (9-10) *Eger kızıl kinşic saḥk idüp ta'ām üzerine eküp yeseler...* / **kızıl üzüm:** (T. + T.) Kızıl üzüm (Vitis vinifera). [85a] (9-11) *Eger bir miḳdār kızıl üzüm ve paḳla unı ve kemnün ve çāvşır alup muḥkem saḥk idüp nıkrīz üzerine ursalar nāfi' dūr...* / **koḳar ot:** (T. + T.) Kokar ot, mavzek otu (Delphinium staphisagria). [110a] (5-6) ... *ba' dehu bir miḳdār koḳar otdan cemī' idüp fuçudan çıḳdūğ ı gibi ol [o]tuḡ üzerine yatalar...* / **kundus ḥayāsı:** (T. + Far.) Cavşır otu ve bundan elde edilen zamk (Ferula elaochytris). [127b] (10-11) ... *on dirhem kṡndūs ḥayāsı beş dirhem, bu mu[ale]ceyi cümle muḥkem saḥk idüp cümlesin bir yere ḳatup yaḳı idüp...* / **mürr dikenı:** (Ar. + T.) Mirra adı verilen ve Arabistan'da yetişen bir ağaç (Comiphora myrrha). [30a] (3-4) *İmdi ağ zı ağ nıyan ādem mürr dikenin bal ile ḥalt idüp ağ zında tutsa def' ide...* / **oğ ul otı:** (T. + T.) Oğulotu, kovan otu, melisa gibi adlarla bilinen bitki (Melissa officinalis). [24] (2-4) *Bādrencūrık oğ ul otına dırler, anuḡ bir dırlisi olur, türunc koḳusu gibi rāyihası olur.* / **paḳla otı:** (Ar. + T.) Bakla çiçeği. [25b] (4-5) ... *ba' dehu bir miḳdār paḳla otı ve noḡūd, benefşe, kızıl gül, arpa unı, baş türunc ḳabuğ ı.* / **peyğ amber çiçeği:** (T. + Far.) Peygamber çiçeği, acımık (Centaurea cyanus). [35b] (7-8) *Eger peyğ amber çiçekinüḡ kökin muḥkem saḥk idüp...* / **şarı helıle:** (T. + Far.) Helile otunun bir türü (Terminalia). [10a] (3-4) ... *on beş dirhem şarı helıleyi muḥkem döğüp daḡı yüz kırık dirhem erik şuvı birle ol ḳadar ezeler ki...* / **şarı şabr:** (T. + Ar.) Sarısabır, azvay gibi adlarla bilinen bitki (Aloe vera) ve bu bitkinin etli, kalın yapraklarından çıkarılan, kırmızımtırak esmer renkli, hekimlikte kullanılan bir madde. [104b] (12) *Eger şarı şabr didükleri edviyyeyi alup ba' dehu...* / **siyāh üzüm:** (Far. + T.) Siyah üzüm. [54a] (1-3) ... *bir miḳdār ḡuraḳ otın siyāh üzümle ḳaynatup ba' dehu şuyın ḡammānda ziyāde içseler istifrāğ küllī eyledüḡden soḡra on yıllık bahaḳ zahmetin def' ider...* / **şakāyık çiçeği:** (Ar. + T.) Şakayık çiçeği (Paeonia mascula). [101b] (13) *Bir vaḳıyye şakāyık çiçeğine dört dirhem saḥk olmuş rāstuḡ ḡaşın ḳatup...* / **semüz ot:** (T. + T.) Semizotu (Portulaca oleracea). [50b] (10-11) ... *ve ḡ idāsı daḡı nīm-*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

serište yumurta ve rişteyi semüz ot ile bādem yağ ı ile ve şeker ile tavuk şorbāsın yedürel... / şğ ır dili: (T. + T.) Sığırdili otu (Anchusa officinalis). [62a] (8-9) ... *ve dağı şğ ır dili ve gül şuvı ve tohmekān içürüp...* / *şğ ulcan otu:* (T. + T.) Solucan otu (Pelargonium endlicherianum). [76a] (3-4) *Eger, küçük ma‘şūmun şğ ulcanı olsa ‘ilācı yine şğ ulcan otunı bal ile yeseler düşürüp def‘ ide.* / *şu teresi:* (T. + Far.+ T.) Su teresi (Nasturium officinale). [79b] (7-8) *Eger hayāda, v‘eger sā‘ir yerde olan şış mu‘ālecesi budur ki vāfir ziyādesiyle şu teresini cemī‘ idüp...* / *Süleymān Peyğ āber ağ acı:* (bk. it burnu, Süleymān Peyğāber ağacı, rūhü‘l-kamer). / *tatlu bādem:* (T. + Far.) Badem ağacının (Amygdalus amara) kokulu meyvesi. [47b] (1-2) ... *kulınca ziyāde nāfi‘dür ve dağı tatlu bādem yemek a‘lādur...* / *turağ otı:* (T. + T.) Durak otu, dereotu; krş: durak otu (Anethum graveolens). [54a] (1-2) ... *bir miqdār turağ otın siyāh üzümle kaynatup ba‘dehu şuyın hammāmda ziyāde içseler...* / *uşşāk çadırı:* (Ar. + T.) Çadruşağı otu (Dorema ammoniacum). [76b] (4-5) *Eger göbekde şu olsa ‘uşşāk çadırından finduk kādārın aç karına üç sabāh yeseler def‘ ide.* / *yılanyaşduğ ı:* (T. + T.) Yılanyastığı (Dracunculus vulgaris). [50a] (1-2) ... *v‘eger yılanyaşduğ mun kökin balıyla kaynatup ma‘cūn idüp...* / *yonca dikenı:* (T. + T.) Acı yonca (Menyanthes trifoliata). [108b] (9-10) *Eger yonca dikenin kaynatup şuyın içseler teşennüce nāfi‘dür ve ishāl dağı kať‘ ider.*

2.1.2. Arapçadan Alınmış Botanik Terimleri:

2.1.2.1. Tek Sözcükten İbaret Terimler:

‘*anber:* Ar. Amber çiçeği (Geum urbanum). [64b] (4-5) ... *dağı ayu şarābı ve ‘anber ve ‘ūd dağı nāfi‘dür...* / ‘*aşfür:* < Ar. Yalancı safran (Carthamus tinctorium). [90b] (2-3) ... *v‘eger ‘aşfür tohmın ile bir dāne tavuğı on iki gün besleyüp ba‘dehu karnın yarup yağ ın çık[ara]lar...* / *bābūnec:* < Ar. bābūnec < Far. bābūne. Papatya (Matricaria chamomilla). [104b] (5) ... *bābūnec yağ ın ve çörek otı gibi fā‘ideli şeyleri sürel...* / *bādīlcān:* (bk. bādīncān) / *bādīncān:* < Ar. Patlıcan (Solanum melongena). [92a] (2-3) ... *v‘eger bir iki dāne bādīncān sahk idüp sigil üzerine ursalar def‘ ide...* / *bağla:* < Ar. *bākīlā.* Bakla (Vicia faba). [72b] (1) ... *ve dağı kulınc olan ādem amrūd, bağla, çügündür yemekden hazer ideler...* / *belesān:* < Ar. Pelesenk ağacı (Commiphora opobalsamun) ve bundan elde edilen yağ. [44b] (4) ... *v‘eger belesān yağ ın sürseler nāfi‘dür...* / *besbāse:*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

< Ar. Küçük hindistan cevizi (*Myristica fragrans*); Krş. ceviz-i bevvâ. [119a] (3-5) *Zencebîl beş dirhem, kırfâ beş dirhem, ceviz-i bevvâ beş dirhem, besbâse beş dirhem, dâr-ı fulful beş dirhem, afyûn dört dirhem.* / **besfâyic:** < Ar. Bespaye, kaya eğreltisi, bir eğrelti otu çeşiti (*Polypodium vulgare*). [99a] (1) ... *bir miqdâr besfâyic ve turağ otu ile yeseler ishâli def' ide...* / **bezr:** < Ar. Keten tohumu, bezir. [42a] (6-7) ...*bir miqdâr bezr yağ muş içinde kaynatup şıklar ve ba' dehu...* / **ceviz:** < Ar. Ceviz (*Juglans regia*). [120b] (5-6) ...*bir şırçalı kap içine ziyâde hıfz idüp şabâh aḥşam ceviz kadarı yeyüp nice fâ'idelerin göreler.* / **emlec:** < Ar. Amlacotu (*Phyllanthus emblica*). [119b] (3-5) Sarı helîle on dirhem balıla on dirhem emlec on dirhem. İmdi bu edviyyeleri muhkem saḥk idüp elekden geçürüp... / **ferfiyûn:** < Ar. Sütleşen otu ve bundan elde edilen tıbbi bir zamk (*Euphorbia officinarum*). [85b] (10) *Eger, teni renginde olursa aḥa bir miqdâr ferfiyûn ve banc yağ in sürüp...* / **fınduk:** Fındık (*Corylus avellana*). [63a] (4-5) ... *ammâ fınduk ıssıdur şovukdan ḥâşıl olan yürek ḡ rısına devâdur...* / **fısdık:** (bk. **fıstık**). / **fıstık:** < Ar. Fıstık (*Pistacia vera*). [126a] (1-2) ... *likin eger bâdem ve fıstık ve kabağ çekürdegi yağ in çıkarmağ lâzım gelürse anlarıḡ kabıḡ in çıkarup döḡüp...* / **fülful:** < Ar. Karabiber (*Piper*). [112b] (7-8) ... *bir miqdâr fulful döḡüp balıla karışdurup dimḡ a sürseler ḥunnâka nâfi'dür.* / **ḥalâb:** < Ar. Şam fıstığı (*Pistacia vera*). [49a] (5-7) ... *bağ amı giderüp bal şuyın yâḥûd ḥalâb şuyın yâḥûd ḥatmenüḡ kabıḡ in çıkarup ve kaynatup şuyın içüreler...* / **ḥardal:** < Ar. Hardal otu (*Brassica nigra*), ak hardal (*Snapsis alba*) ve yabani hardal (*Snapsis arvensis*) olmak üzere iki türü bulunur. / **ḥaşḥâş:** < Ar. Haşhaş (*Papaver somniferum*). [130b] (4-6) ... *toḥmlar gibi benefşe, nîlüfer ve gül ve ḥaşḥâş ve cırcır ve 'unnâb ve demür hindî gibi olan şeyleri muḡaddem şu ile şöyle kaynatup...* / **ḥatme:** (bk. **ḥatmî**). / **ḥatmî:** < Ar. Hatmi (*Althaea officinalis*). [67a] (9-11) ... *ve daḥı şarâblardan benefşe ve nîlüfer ve rummân şarâbın virüp daḥı ḥulüvv, ḥatmî ve buyan dibi işlanmış ola.* / **ḥelyûn:** < Ar. Kuşkonmaz (*Asparagus officinalis*). [120b] (2-3) ...*ḥelyûn (10 direm), toḥm-ı tere (10 direm), toḥm-ı şḡ an, (10 direm) toḥm-ı kerefes, (10 direm) çörek otu. İmdi bu edviyyeleri on dört eczâsı otuz mişkâl ve altı eczâsı onar dirhem üzerine alup...* / **ḥennâ:** < Ar. ḥinnâ'. Kına. [72b] (8-10) ... *ba' dehu bir kaşuḡ aḡ nefti ol ḥennâya koşup ḡılncı olduḡı yire sürseler bir yumurta bişiminden ziyâdece durduḡda yarḡ usı sâkin olup ve uyuşur gibi olur...* / **ḥummâz:** < Ar.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Kuzukulağı otu (Rumex acetosella). [130b] (1-2) ... *alma gibi, ayva gibi, enār gibi, şāhtere gibi ve līmūn ve ḥummāz ve ḳoruk ve ot gibi olan şeylerin cümle muḳaddem saḫḫ idüp ve şıḳup...* / **kāfūr**: < Ar. Kafurotu (Camphorosma monspeliaca). [89a] (12) ... *ve daḫı her kim birḳaç dirhem rāzyāne [ve] kāfūrı bal mūmı ile maḫlūt idüp...* / **ḳāḳūle**: < Ar. Kakule (ELEATaria cardamomum). [118a] (6)... *misk altı mişḳāl, su'ūd altı mişḳāl, ḳāḳūle altı dirhem, palaṭōr altı dirhem...* / **ḳaranfil**: < Ar. Karanfil (Eugenia caryophyllata). [62b] (7-8) *İmdi 'ilacı misk, tuffāḫ şarābın bir miḳdār 'ud ve reyḫān, ḳaranfil.* / **ḳaṭūnā**: < Ar. Pire otu (Tanacetum coccineum). [74b] (8-10) ... *ba'dehu bir miḳdār ḳurımış ḳaṭūnā ile bir miḳdār reyḫān toḫmın eşribeler ile ḳarışdurup içürelər, ziyāde nāfi'dür.* / **kebābe**: < Ar. Kebabe, kebabiye, kuyruklu biber (Piper cubeba). [121a] (11) ... *dārcin dört direm, kebābe dört dirhem, maşṭakī bir direm, ḫūlicān dört dirhem...* / **kemmūn**: < Ar. Kimyon (Cuminum cyminum). **kemyūn**: (bk. kemmūn) / **kerefes**: < Ar. Kereviz (Apium graveolens); krş. kerefeş. [17b] (3-5) *Bu 'illeti olan kişinün evine aşlā kerefes ḳomayalar, zīrā kerefes şar'ī derdi çündür...* / **kerefeş**: (bk. kerefes) / **keten**: < Ar. Keten bitkisi (Linum usitatissimum). [69b] (3-4) ... *v'eger bir miḳdār keten toḫmın muḫkem döḡüp bir miḳdār balıla ḳarışdurup şabāḫ ve aḫşam yeseler ziyāde nāfi'dür.* / **ḳınā**: (bk. ḫennā). / **ḳınna**: (bk. ḫennā). / **ḳirfa**: < Ar. Amber kabuḡu, tarçın ağacına benzer bir ağacın kabuḡu (Croton eluteria). [119a] (3-4) *Zencebīl beş dirhem, ḳirfa beş dirhem, cevz-i bevvaī beş dirhem, besbāse beş dirhem...* / **maḫmūde**: < Ar. Mahmudiye otu ve bu bitkinin köklerinden çıkarılan reçineye benzer madde (Convolvulus scammonia). [21b] (5-6) ... *bu iki kök maḫmūde daḫı ḳoyup içeler, ammā maḫmūdeyi ḳatı ziyāde ḳatmayalar...* / **maḫmūre**: < Ar. Mahmur çiçeḡi, çiğdem (Colchicum). [98b] (8) ... *ve daḫı buḳuḳ dirhem maḫmūre ve bir dirhem maşṭakīyi muḫkem saḫḫ idüp...* / **na'ne**: < Ar. Nane (Mentha piperita). [51b] (7-8) *Eger na'neyi bir miḳdār sirke ile döḡüp ma'deye ursalar def'ide.* / **nārenc**: < Ar. Turunç (Citrus aurentium amara). [65b] (5-6) ... *ve daḫı nārenc ḳabıḡ m ḳoḳlasalar 'aḳla nāfi'dür...* / **paḳla**: (bk. baḳla). / **reyḫān**: < Ar. Reyhan, fesleḡen çiçeḡi (Ocimum basilicum). [79a] (9-10) *Eger, bir miḳdār reyḫānı döḡüp ba'dehu ḫayāda olan şış üzerine ursalar def'ide...* / **rummān**: < Ar. Nar; krş: nār, enār (Punica granatum). [49a] (9) ... *rummān yāḫūd lisānū's-sevr şuvı yāḫūd nīlūfer şarāpın içürelər...* / **şabr**: < Ar. Sabırlık otu ve bu otdan elde

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

edilen tıbbi bir zamk (*Agave americana*); krş. şabur. [96b] (5-7) *Eger üç gün her şabâh birer dirhem şabr yeyüp yâhūd ısıcağ şu ile içseler uyuzı def' idüp nice dürlü derde devâdur.* / **şabur:** (bk. şabr). / **sa'leb:** < Ar. Sahleb (*Orchis*). / **sinâmeki:** < Ar. Baklagillerden, sıcak bölgelerde yetişen, birçok türü bulunan bir bitki (*Cassia officinalis*) ve bu bitkinin bazı türlerinden elde edilen, hekimlikte iç sürdürücü olarak kullanılan madde. [16a] (9) *Eger bir miqdâr sinâmeki dağı içse nâfi' dür.* / **şumak:** Sumak (*Rhus coriaria*). [55b] (7-9) ... *ba' dehu elli dirhem şu ile bişürüp şumağın kuvveti şuya çıkdıkdâ ba' dehu ol şudan kanı olan göze şamzursalar kanın def' ide...* / **sürincân:** < Far. Sorincan ağacı (*Colchicum autumnale*); krş. sürincân. [87a] (11-12) Ol ma'cün budur: Sürincân beş dirhem, şeker beş dirhem. Bunları 'adedince alup ma'cün idüp yeseler ziyâde nâfi' dür. / **sürincân:** (bk. sürincân). / **sünbüle:** < Ar. Başak. [122b] (11) *Maştaki iki dirhem, zağ firân iki direm, sünbüle iki direm, habb-ı belesân iki dirhem...* / **şakâkul:** < Ar. Yabani havuç, karakök (*Pastinaca sativa*). [121a] (12) ... *dâr-ı fulful üç dirhem, besbâse üç dirhem, şakâkul üç dirhem...* / **şakâyık:** < Ar. Şakayık çiçeği (*Paeonia mascula*). [101b] (13) *Bir vaqiyye şakâyık çiçegine dört dirhem sahk olmuş râstuh taşın katup...* / **şaytaranc:** < Ar. Serkile otu ve kökünden elde edilen bir ilaç (*Plumbago zeylanica*). [25a] (7-9) ... *ba' dehu birer miqdâr taylı, hardal ve şaytaranc, kızıl boya dağı nârin.* İmdi bunları alup muhkem sahk idüp... / **tarhûn:** < Ar. Tarhun (*Artemisia dracunculoides*). [35b] (6) ... *v'eger tarhûnı çiyneyüp diş etlerine sürseler kanamasın def' idüp vebâsın gide.* / **tuffâh:** < Ar. Elma; krş. alma (*Pirus malus*). [52a] (3-4) ... *eşribelerden tuffâh şarâbı ve hummâz şarâbı içüp ve ta'âmlardan...* / **unnâb:** < Ar. Kızılgöde, üvez ağacı (*Sorbus aucuparis*). [10a] (2) ... *benefşe ya 'unnâb yâhūd erik şerbeti içürel...* / **zağ firân:** < Ar. Safran (*Crocus sativus*); krş za'firân. [115a] (6) ... *ve şalluta gibi şeyler yemeyeler, zirâ zağ firân bevli şarı gösterür...* / **za'firân:** (bk. zağfirân). / **zanbak:** < Ar. Zambak (*Lilium candidum*). [7a] (6-7) ... *veyâhūd kabağ yağ ı veyâ zanbak yağ ı sürseler def' ide...* / **zencebîl:** Zencefil; krş: zencebîn (*Zingiber officinale*). [118b] (12) *Zencebîl yigirmi beş dirhem kabağ ı çıkmış bâdem, yigirmi beş dirhem...* / **zencebîn:** (Bk. zencebîl). / **zeyt:** Zeytin (*Olea europaea*), krş zeytün. [96a] (5-7) *Eger bir pârçe tuzı zeyt ve sirke ile qarışdurup gıcik olan âdemij a'zâsına sürüp temâm terleyince durduklarında halâş ide.* / **zeytün:** (bk. zeyt). / **zûfa:** < Ar. Çödükotu, zufa otu (*Hyssopus*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

officinalis). [51a] (1-2) ... *şarāb-ı zūfāyī bir miqdār bal şuvı birle içürüp ve yine bir miqdār encīr ve kuru üzüm ve bal dögüp...*

2.1.2.2. Tamlama Biçiminde Oluşmuş Terimler:

Arapçadan alınan botanik terimlerinden bir bölümü tek kelimedenden ibaretken bazen de tamlama yapısındaki birleşik isimlerdir. Bu tür terimler oluşturulurken kimi zaman Arapçanın kimi zaman da Farsçanın tamlama sistemi kullanılmıştır:

Arapçanın tamlama kurallarına göre oluşanlar:

ḥayyü'l- 'ālem: < Ar. Sinir otu, bağa yaprağı (Plantago major; plantago media), krş. ḥayy-ı 'ālem, lisānū'l-ḥamel. [50b] (9-10) ... *miqdār kaṭānā ve bir miqdār ḥayyü'l-'ālem lu'ābın içürelər...* / **ḥuṣ[y]etü's-şalēb:** < Ar. Tilki taşığı otu; it kasarı (Orchis hircina). [31a] (1-2) ... *ḥuṣ[y]etü's-şalēb şuyın içüp yāḥūd enār ve şumāk şuyın içürelər.* / **künūzu't-toḥmī:** < Ar. Yaş üzüm için yapılan bir adlandırma? [117b] (7-9) ... *ısıcaḳ günde yaş üzüm yemek ziyāde şıtma getirür, zīrā yaş üzümüne künūzu't-toḥmī dimişlerdür, ya' nī şıtma ḥazīnesi dimek olur.* / **lisānū'l-ḥamel:** < Ar. bk. ḥayyü'l- 'ālem. [63b] (7-8) ... *likin bir miqdār kaṭūnā ve toḥm-ı reyḥān ve lisānū'l-ḥamel ve toḥmekān.* / **lisānū's-şevr:** < Ar. Sığırdili bitkisi (Anchusa officinalis); krş. gavzūbān; şıgır dili. [69a] (8-9) *Eger, lisānū's-şevri bişürüp yeseler def' ide...* / **rūḥū'l-ḳamer:** < Ar. bk. süleymān peygāMBER ağacı, it burnı. [13b] (10) - [13a] (1) ... *ve daḥı bir gök vardır ki aḥa sirāceü'l-iḳṭirāb dirler ve rūḥū'l-ḳamer...*

Farsçanın tamlama kurallarına göre oluşanlar:

Bu terimlerde tamlama Farsçanın kurallarına göre oluşsa da yapıyı meydana getiren kelimeler Arapçadır.

'āḳırḳarḥā ('āḳır-ı ḳarḥā): < Ar. Pire otu, nezle otu (Anacyclus pyrethrum). [8b] (6-7) ... *birḳaç def'a bir miqdār 'āḳırḳarḥā ile ma'an birer pāre şakız yāḥūd zift çignese, cümle baḡ amı dimāgdan indürüp geñzi daḥı pāk eyleye.* / **buḥūr-ı meryem:** < Ar. Devetabanı bitkisi (Cyclamen coum). [68a] (6) *İmdi her kim şarılıḳ için buḥūr-ı meryem içseler def' ide...* / **cevz-i bevvā:** < Ar. Küçük hindistan cevizi (Myristica fragrans). [29b] (6-7) *İmdi her kiminḡ aḡ zından rāyiḥa gelse birḳaç gün cevz-i bevvā yeseler def' ıder...* / **dār-ı fülful:** < Ar. Uzun biber, baş biberi (Piper longum). [121a] (12) ... *dār-ı fülful üç dirhem, besbāse üç dirhem, şakāḳul üç*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

dirhem... / fülful-i ebyâz: < Ar. Beyaz biber. [121a] (12) ... *dâr-ı fülful üç dirhem, besbâse üç dirhem, şakâkul üç dirhem.../ fülful-i kebîr:* < Ar. Bir biber çeşiti. [98a] (8-9) ... *velikin temregüsü olan âdemler yğ urt yemekden ve fülful-i kebîr yemekden hâzer ideler... / dest-i meryem:* < Ar. Deve dikenini (Silyum marianum). [77a] (3-5) *Eger, dest-i meryem ile iki qarındaş kanın muhkem döğüp ba‘dehu rafadân yumurta üzerine eküp içseler ve def‘ ide. / hayy-i ‘âlem:* < Ar. Sinir otu, bağa yaprağı (Plantago major; plantago media); krş. hayyü’l- ‘âlem; lisânü’l-ḥamel. [57a] (7-8) ... *v‘eger hayy-i ‘âlem yaprağın döğüp göze çekseler gözde olan çibana ursalar ḥalâş ide. / lisân-ı ‘aşafür:* < Ar. Kuşdili bitkisi (Rosmarinus officinalis). [120a] (13) ... *lisân-ı ‘aşafür on mışkâl, ‘ūdū’s-şâlib on mışkâl, sünbül-i hindî...*

Türkçe sözcükler Arapça ve Farsça tamlamalar içinde bulunmaz. Ancak metinde bu kuralın çığnendiği ilginç bir örnek vardır. Farsça tamlama kurallarına göre Arapça renk adı ve Türkçe hayvan adı (hayvandan bitkiye deyim aktarması gerçekleştirildiği anlaşılıyor) bir tamlama kurarak bitki adı olarak kullanılmıştır:

kene-i ebyâz: T. + Far. + Ar. Kene otu (Ricinus Communis).

Farsça tamlama kurallarına göre oluşmuş bir unsuru Arapça, diğeri Farsça olan şu terim de dikkat çekicidir:

helîlec-i esved < Far. + Ar. Kara helile otu. [118a] (10-11) ... *helîlec-i esved yigirmi altı dirhem. İmdi bu zıkr olınan edviyyeleri ḥesâbınca alup aña göre bal alup ḥalt idüp...*

Renk adları bitkilerin türünü belirlemede ve yeni terim oluşturmada görev alabilir. TM’de bir bitkinin türü bildirilirken kimi zaman Türkçenin kimi zaman da Farsçanın tamlama sistemine uyulmuş ve adlandırmaya gidilmiştir. Bu yolla yapılan terimlerde yardımcı öge ya Türkçe ya da Arapça/ Farsça renk adıdır:

fülful-i ebyâz sarı şabr kızıl kinşic

e.ö. y.ö. e.ö. y.ö. e.ö. y.ö.

2.1.3. Farsça Kökenli Botanik Terimleri:

amrūd: < Far. Armut ağacı (Pirus communis) ve bu ağacın meyvesi; krş: amrūt. [72b] (1) ... *ve daḥı kulınc olan âdem amrūd, bakla, çügündür yemekden hâzer ideler... / amrūt:* (bk. amrūd). /

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

bâdem: < Far. bādām. Badem ağacı ve bu ağacın meyvesi (Amygladus communis). [118b] (12) *Zencebîl yigirmi beş dirhem kabuğ ı çıkmış bâdem, yigirmi beş dirhem karanfil...* / **bâdrencürük:** < Far. Oğul otu (Melissa Officinalis); krş oğul otu. [24b] (2-4) *Bâdrencürük çğ ul otına dirler, anuñ bir dürlisi olur, tûrunc koğusu gibi râyihası olur.* / **belîle:** < Far. Belile otu (Bellerica myrobalan). [123b] (5) *...ammā ba'zî kimsene bir miğdâr belîle bişürüp her kişiye mizâcına göre ideler.* / **cünnâr:** < Far gülnâr. Yabani nar ağacı (Punica granatum) ve meyvesi, krş gülnâr. [127a] (6-7) *Acı yağ yüz dirhem, cünnâr beş dirhem, kara boya beş direm...* / **çeftâlû**²¹: < Far. şeft + âlû. Gülgillerden, ılıman bölgelerde yetişen, çiçekleri pembe renkli bir ağaç (Persica vulgaris). [75b] (12) *Eger, çeftâlû yaprağ ın döğüp göbegine ursalar...* / **çenâr:** < Far. Çınar ağacı (Platanus), krş çınâr. [46a] (8) *...ve çenârın bunlara bir miğdâr acı yağ ıla saħk idüp ve gice ile süreler...* / **çınâr:** (bk. çenâr) / **çügündür:** < Far. Pancar (Bera vulgaris-folliora). [72b] (1) *... ve daħı kulınc olan âdem amrûd, baħla, çügündür yemekden hazer ideler...* / **dârcin:** < Far. Tarçın ağacı (Cinnamomum) ve bu ağacın baharat amacıyla kullanılan kabuğu. [67b] (11-12) *...beyâz günlük ve dârcin daħı muħkem saħk idüp ve bir miğdâr şu ile kaynatup içürelers...* / **düt:** < Far. tût. Dut (Morus); krş. tûd. [125b] (1-2) *... birer tal düt suyına üçer tal şeker katup kaynatup temâm kıvâma geldükde vaħt-ı hâcetde nûş etdiklerinde ziyâde nâfi'dür.* / **enâr:** < Far. Nar (Punica granatum), krş nar. [37b] (6-8) *... v'eger şerbet daħı bulunmazsa enâr ya ayvayı ya yokurd şuvı ile ma'an mercimek şorbâsı bişürüp yeyeler...* / **encir:** < Far. İncir (Ficus carica); krş: ençir. / **ençir:** (bk. encir). / **finduk:** < Far. Fındık (Corylus avellana). [50b] (1-2) *... siyâh noħudın şuyın içseler bağ urduğ ı [zamân] seddi aç, sergencübîn daħı nâfi'dür ve daħı zencebîl, finduk, bâdem daħı nâfi'dür...* / **fisdık:** (bk. fistuk). / **gâvzubân:** < Ar. Sığırdili otu, (Anchusa officinalis); krş. lisânü's-şevr, şıgır dili. [130b] (14) *...şovuğ ile gâvzubân yâħud nîlûfer şuvı birle ideler, cā'izdür...* / **gül:** < Far. Gül (Rosa canina). [23a] (5-6) *... ve daħı başda olan buħarı def itmek için gerekdür ki gül, benefşe, nîlûfer, haħme toħmı.* / **gülnâr:** < Far. Yabani nar ağacı (Punica granatum). [31a] (6-8) *... ve bundan mâ'adâ bir dürlü 'ilâc budur ki, gülnâr sekiz dirhem, şâb-ı*

²¹ 14. ve 15. yüzyıl yazarlarının tıp konusundaki eserler söz konusu olunca kendi ağız özelliklerini metne yansıtmakta çekinmediklerini düşündüren güzel bir örnektir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

yemenî dört dirhem, zağ firân iki dirhem... / **helîle**: < Far. Helile otu, sarı helile, kara helile gibi türleri bulunur (Terminalia), krş. helîlec. [123a] (9-10) ... İmdi bu edviyeleri helîle ile belîlenün çekirdeklerin çıkarup muhkem döğüp sahk idüp... / **helîlec**: (bk. helîle). / **hîrlu**: < Far. + T. Şebboy, mısır menekşesi (Cheirantus cheiri). [118a] (8) ... on dirhem, bestâyic on dirhem, kabana on dirhem, hîrlu on dirhem... / **hıyâr**: < Far. Hıyar, salatalık (Cucumis sativus). [116b] (9-10) ... gevdeyi kızdurur şeyler yemeyüp ammâ erik ve hıyâr ve karpüz isti' mâl idüp... / **hıyârşenbe**: < Far. hıyât + çember. Acur, hinhıyarı (Cassia futula), krş. hıyârşenpe. [74a] (4) ... bir miqdâr hıyârşenbe ve demür hindî içseler şafrâyı dağı ishâl ide... / **hıyârşenpe**: (bk. hıyârşenbe) / **hurâmâ**: < Far. Hurma (Phonix dactylifera). [108b] (12) Eger bir miqdâr yalı[n]çağ hurâmâ ile [bir] dâne... / **hulicân**: < Far. hūlincān. Havlincan otu. [121a] (11) ... dārcin dört direm, kebābe dört dirhem, maşakî bir direm, hūlicān dört dirhem... / **karpüz**: < Far. hārbüz. Karpuz (Citrullus vulgaris). [112a] (5) Eger bir miqdâr kavun ve karpüz ve kabak çekürdegin... / **kāşnî**: < Far. Yaban marulu, hindiba, (Cichorium endiva). [38a] (9-10) ... v'eger kāşnîyi dağı bir miqdâr bal ile koşup damğ a sürseler... / **kelem**: < Far. Lahana (Brassica oleracea). [99a] (2) ...sevdâ[s]ı olan kimseneler kelem yemekden ve bādincān ve başdırma ve şğ ır eti... / **kendene**: < Far. Yabani pırasa (Allium porrum). [55b] (1-2) ... v'eger kendene yaprğ m ve çiçegin muhkem döğüp şişmiş göze ursalar def' ide... / **kenger**: < Far. Kenger, eşek diken, (Cynara cardunculus). [108b] (11-12) Eger bir âdemiñ siñirleri büzilse bir miqdâr kenger yaprakların yağı idüp bozıldığı yere ursalar def' ider. / **keşür**: < Far. Havuç (Daucus carota). [117a] (2) ... her ne yese, varsama ve pürinc ve keşür ve şağ am ve sâyir ıssı otlar koyalar... / **kişnic**: Kişniş (Coriandrum sativum). [92a] (9-10) ... Eger, hamlde ziyâ şarplansa bir miqdâr yaş kişnicî uyluğuna bağlayup aşı kosalar fi'l-hâl vaz' -ı haml ide... / **kişt**: < Far. Ekin. [99a] (4-5) ... ve dağı herbâr kişt ile şeker yemek nâfi'dür... / **köz**: < Far. Ceviz; krş: ceviz. [89a] (9-10) ... ve dağı bir âdem aruğ olmak için bir dâne közün için çıkarup tartalar... / **mâhî[zehre]**: < Far. Sığırkuyruğu bitkisi (Verbascum sinicatum). [42a] (3-5) ... enâr göbeğin beş dâne mâhî[zehre] ve bir dâne hindustân cevzi ve bir pârçe Eflāk tuzını cümle başka başka döğüp... / **mâzî**: <far. < Far. mazû. Mazı (Thuya). [48a] (5-6) ... kurluğ an için yaş mâzîyi sirke [birle] işladup ursalar def' ide... / **mercimek**: <far.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Merdubek. Mercimek (Lens culinaris). [71b] (6-8) *Meşelâ mercimek ve başdırma ve bādīlcān ve şġ ır eti ve sâ'ir tuzlı ta'āmlardan behrīz üzre olup...* / **meviyüz**: <far. Üzüm. [17a] (8-9) ... ve ba' dehu meviyüz taykı ile yġ urup cevz kadarın şar'a dutan ādeme yedürseler bi-izni'llāh ḡalāş ola... / **nār**: (bk. enār). / **nīlūfer**: < Far. Nilüfer çiçeği (Nymphaea). [9a] (1-2) ... veyāḡūd nīlūfer koḡlayup şafṛā def' idici şeyler isti'māl eyleyeler... / **noḡūd**: < Far. Nohut (Cicer arietinum). [34b] (3-4) ... v'eger noḡūdi ısladup şuyın agzında tutsalar aḡ rı def' ide... / **pazu**: < Far. (bāzū) Pazı, yaban pancarı, yabani ıspanak (Beta vulgaris varcicla). [88b] (9-10) ... ve pazu[nu]ḡ yapṛaḡ ın ve bir miḡdār kepek ile cümle birbirinden kifāyet kadarı şarāb ile muḡkem ḡaynatup... / **persiyāvşān**: < Far. Baldırıkara, birçok eğrelti otu türünün genel adı (Aspelinum adianthum), baldırıkara. [69b] (5-6) ... Eger öksürük, baḡ am yāḡūd iriḡ gelürse aḡa gerekdür ki bir persiyāvşān ki baldırıkara dirler... / **rāzyāne**: Rezene otu, maydonozgillerden çok yıllık otsu bir birki (Foeniculum vulgare). [73b] (6-7) ... bir ādem ishāl olmaḡ murād eylese beş dirhem sināmeki, beş dirhem ḡabaḡ şekeri, bir dirhem rāzyāne, bu mezkūr eczāları muḡkem dögüp... / **şāhtere**: < Far. Şahtere otu (Fumaria officinalis). [12a] (6-7) ... nīlūfer şarāpın virüp şāhtere ile līmūn şarābın daḡı ḡalt idüp içüreler... / **şalḡ am**: < Far. Şalgam, turpgillerden yumru köklü bir bitki (Brassica rapa). [85b] (1) Eger bir miḡdār şalḡ amı nıḡrīz üzerine ursalar ḡalāş ola... / **şeftālū**: < Far. Şeftali (Persica vulgaris). [93a] (10-11) Şeftālū mişālī meyvelerden ve ḡammāmdan ḡazer ideler... / **toḡmekān**: < Far. Semizotu (Portulace oleracea), krş semüz ot. [62a] (9) ... toḡmekān içürüp gök benefşe ve söḡüt yapṛaḡ ı ve ḡiyār... / **tūd**: (bk. dūt). / **ṫurunc**: < Far. Turunç (Citrus aurantium amara). [24a] (9-10) ... v'eger ṫuruncı şeker ile yeseler beḡzi ḡūb idüp ḡızarda... / **ṫūt**: (bk. dūt). / **türbūd**: < Far. Türbit otu (Convolvulus turpethum). [118b] (6) Türbūd sekiz mişḡāl, kerefes bir mişḡāl, zencebīl bir mişḡāl, 'ākırḡarḡā bir mişḡāl... / **yāsemīn**: Yasemin (Jasminum). [7a] (8-9) – [7b] (1) Yāsemīn koḡlamaḡ balḡamdan ve sevdādan ve rüzigārdan olan baş aḡ rısın def' ider... / **zerdecū[b]**: < Far. Zerdeçal, Hint safranı (Cucurma Longa). [126b] (4) ... zerdecū[b] beş direm, yumurta üç dāne, bükṛük yaḡ ı yigirmi dirhem. / **zurunbāt**: < Far. Zidvar, cedvar bitkisi (Curcuma zedoaria). [98b] (12) İmdi her kim zurunbāt isti'māl eyleseler sevdāyı def' ide.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

2.1.4. Grekçe (Eski Yunanca) veya Rumca Kökenli Terimler:

TM'nin söz varlığındaki Grekçe/Rumca kökenli terimler Arapça/Farsça terimlere göre oldukça azdır ve bunlar bitki adlarında yoğunlaşır. Türkler Anadolu'da daha önce tanımadıkları bitkilere ad verirken hem Türkçenin türetme yeteneğinden yararlanmış hem de başka dillerden sözcük alma yoluna gitmiştir. Bu diller arasında Arapça ve Farsça ilk sıradadır. Ancak bu dillerdeki kimi bitki adlarının kökeni eski Yunancaya dayanır. Eski Yunan tıbbına ait eserlerin çevirisi sırasında Arapçaya çok sayıda bitki adı geçmiştir. TM'deki adlarıyla ilgili Grekçe/Rumca kökenli sözcüklerin çoğu da bu dillerden doğrudan değil Arapçadaki biçimleriyle alınmış ve devrin söz varlığını meydana getirmiştir:

anīsōn: < Rum. Anason (Pimpinella anisum). [21a] (5-6) *Ol muğ lāb budur: Anīsōn, encīr, rāzyāne, kızıl üzüm, buyan köki.* / **asārūn:** < Grk. Kediotu, asaron (Asarum europaeum). [122b] (12) ... *gül-i surh iki direm, asārūn iki dirhem, selīhe iki direm...* / **büber:** < Ar. < Grk. Piper. Biber (Capsicum annuum). [70a] (6-7) ... *v'eger bir miqdār büberi bekmez ile kaynatup yatacağ vaqtın ısıcağla içüp ve örtünüp yatsalar şifā bula...* / **defne:** < Rum. Defne, develik (Laurus nobilis). [45a] (5-6) ... *ve her kim defne yaprağın zeyt yağıyla kaynatup ağrıyan sinirlere sürüp bir miqdār oğsalar, bi-izni'llāh şifā bula...* / **eftīmūn:** < Ar. < Grk. Bağboğan bitkisi, küsküt, serent (Cuscuta epythimum); krş. eftīmyūn. [12b] (10) ... *veyāhūd bir miqdār maṭbūh ve eftīmūn yedürel...* / **eftīmyūn:** (bk. eftīmūn). / **egir:** < Ar. < Grk. Kasıkotu, azakeğeri, hazambel (Acorus calamus). [81a] (5-6) ... *ṭobalağ yigirmi dirhem, egir yigirmi dirhem bu eczaları 'adedince alup muhkem dögüp...* / **köknār:** < Rum. Köknar (Abies cilicica). / **labada:** < Ar < Rum. Kuzu kulağı, efelek (Rumex petientia); krş. lapada. [69b] (10) ... *labada yaprağın muṣ toḥmın birkaç [dāne] yutsalar nāfi'dür.* / **līmūn:** < Ar. < Rum. Limon, (Citrus limonum). [12a] (6-7) ... *şāhtere ile līmūn şarābın daḥı ḥalṭ idüp içürel...* / **ma'danos:** < Rum. Maydanoz (Petroselinum crispum). [89b] (4-5) *Eger bir dirhem ma'danos toḥmın dögüp ısıtmaya dutmağı gibi şu ile ezüp içürseler nāfi'dür.* / **marşama:** < Ar. < Rum. Barsama otu (Mentha aquatica); krş. varsama. [29b] (4-5) ... *marşamayı burnınun delüğine şoğsalar bi-izni'llāh sākīn ide ve şıḥḥat bula, mücerredür.* / **marūl:** < Rum. Marul (Lactuca sativa). [7b] (3-5) *Marūl şuvı daḥı nāfi'dür, ammā eger bir pāre sirke ile ḥalṭ idüp ursalar şafrādan ise*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

dağı def' ide. / mersin: < Ar. < Rum. Mersin (Myrtus communis). [7a] (3-5) *Evvel baş ağ rısı'cun mersin yaprağ m bir miqdār şarāb ile kaynatup ziyādesiyle ağ rıyan başa ursalar def' ola...* / *papadya:* < Rum. Papatya (Matricaria chamomilla). [41a] (2-3) *...bir miqdār papadya yağ m çıkarup kāh kāh eşsesine ve çeşe başlarına sürüp bağ layalar...* / *ustuhūtus:* < Ar. < Grk. Karabaşotu (Lavandula stoechas). [11a] (8-9) *... anuñ 'ilācı şabāh aḡşam birkaç gün ustuhūtus ma' cūnın yeyeler...*

2.2. Tertīb-i Mu'ālece'de Eczacılıkla İlgili Zooloji Terimleri

İncelenen eserde sadece bitkiler değil et, tırnak, hayvanların iç organları, deri, yağ, boynuz vb. hayvansal maddeler de ilaç yapımında ham madde olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla hayvan adları bakımından tıp yazmaları (Doğan 2010, 340) önemli birer kaynak durumundadır. Birçok drog adı hayvan adlarıyla ilişkilendirilerek meydana getirilmiştir²². Elbette bu devrin tıbbında ilaç yapımı için vazgeçilmez ham maddeler bitkilerdir, ancak hayvansal maddelerin de bitkiler kadar olmasa da ilaç yapımında kullanımı onlarla eczacılık terimleri arasında bir bağ kurmayı gerektirir. Böylelikle zooloji terimleri bu bilim dalının sınırlarını aşarak EAT devrinin birer tıp terimi olarak da yer edinmiştir.

2.2.1. Türkçe Kökenli Terimler:

arı: Arı (Apis mellifica). [5b] (6) *Yılan ve çıyan ve 'aḡreb ve arı şoḡanuñ 'ilācın beyān [ider]. / aḡ: At (Equus caballus). [92b] (1-2) *Eger aḡ boḡın tütsi virseler tiz važ' ide. / ayu: Ayı (Ursus arctos). [16a] (8) *... v'eger ayu ḡanın yalasa nāfi'dür. / balıḡ: Balık. [100b] (5-6) *... velikin balıḡ ve yḡ urt ve yaş meyvelerden ḡāşıl olur. / baykuş: Baykuş (Strix). / **bıldırcın:** Bıldırcın (Coturnix). [66a] (2-3) *... dağı herbār bıldırcın etin yeseler ḡalbe feraḡ ve yürece ḡuvvet vire... / bilüç: Piliç. [95a] (3-4) *... dağı bu marizüñ ibtidā ḡ idāsi bilüç ile nārdeng şorbāsi yāḡūd... / bit: Bit (Pediculus). [106b] (10-11) *Eger çügündüri kaynatup şacına şuyın şaçsalar başda olan sirke ve bit kırılıp def' ola. / buzaḡ ı: Buzağı. [61b] (9) *... v'eger buzaḡ ı bevlini ḡulaḡ şancusına ḡamzursalar ḡōş ide, mücerredür. / çaylak: Çaylak (Milvus migrans). [56b] (7) *... bir iki dāne çaylak beynisini penbeye alup ḡıfz idüp... / çekürge: Çekirge (Acridium). [92a] (5-6) *Eger, bir**********

²² Bunun için bk. (4. Eczacılıkta Drog Olarak Kullanılan Besin Maddeleri).

kaç dâne çekürge ayakların döğüp sigiller üzerine ursalar def' ide... /
çıyan: Çıyan (Scolopendra). [111a] (2) *Eger bir baş şarmısığ ı döğüp yılan ve çıyan zahmetine ursalar def' ide. /* **çukluk:** Çulluk kuşu (Scolopax rusticola). / **deve:** Deve (Camelus). [26a] (4)... *deve yünüyle gilermenî sevda ile ezüp yüzine süreler... /* **erümbücek:** Örümcek (Aranea). [90a] (2-3)... *ve dağı rıb' ısıtmasına uğ rayan âdem bir dâne erümbüceki tutup boynına aşa koyalar def' ola... /* **eşek:** Eşek (Equus asinus). [16b] (4-5)... *ba' dehu bir eşek bedenini dağı bulup ba' dehu bir delüksüz igneyi dağı ayğ ı ucına kaçup... /* **geyik:** Geyik (Cervus elaphus). [9a] (9-10) *Eger başımuş dulunları ağ rırsa geyik derisinden yâhüd at derisinün parçesinden tütsi virseler def' ola. /* **gögercin:** Güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, uzun tüylü, birçok evcilleşmiş türü bulunan, yemle beslenen kuş (Columba). [78a] (6) *İmdi her kim gögercin boğın şuyla kaynatup... /* **güve:** Güve (Tine pellionella). [107a] (2-3) *Eger yılan dirisin esbâb arasına kosalar güve düşmeye. /* **inek:** İnek. [49b] (5-6) ... *ve dağı kızıl inek südini komadın şığ ıldıg ı gibi içeler... /* **it:** İt, köpek; krş. köpek. [14b] (10)-[15a] (1) *Ol it dağı çekinüp ol otı koparda gerekdür. /* **kaplubağ a:** Kaplumbağa (Testudo). [87b] (5-6) *İmdi her kim kaplubağa kanın alup vaca' -ı mafaşla sürseler def' ide. /* **karınca:** Karınca (Formica). [106a] (12) ... *bir pâre kağrânı karınca delüğine kosalar artuğ çıkmaya. /* **kaz:** Kaz (Anser). [109a] (10)... *Eger bir mıkdâr kaz boğın tükürük ile merhem gibi idüp... /* **keçi:** Keçi (Capra hircus). [24a] (1-2)... *ve dağı keçi ile ırtıl, şığ ın, develer dağı gögercin palâzın çok yedürmeyeler... /* **keklik:** Keklik (Perdrix). [68b] (3) ... *keklik beynisin şarâb ile içseler şarılğ ı def' ide. /* **kertenkele:** Kertenkele (Lacertus). [43b] (5-6)... *içine yılan ya sülük veyâ kertenkele girmiş olsa... /* **kırlankıç:** Kırlangıç (Hirundo), krş. kırlankıç. [92b] (12)... *kırlankıç kanın kendü bilmedin içürseler cimâ' hevesi kâr olmaya. /* **kırlankıç:** (bk. kırlankıç). / **kışrak:** Kışrak, dişi at. [108b] (5) *Eger bir 'avratuñ südi kesilse bir mıkdâr kışrak südin içse... /* **kipri:** Kirpi (Erinaceus europaeus). [97b] (7)... *ve dağı firenk zahmetine bir dâne kiprinün kendüsin bulup... /* **koyun:** Koyun (Ovis Aries). [75a] (2) ... *koyunun cigerinden büryân idüp yeseler kabz eyleye. /* **köpek:** Köpek (Canis familiaris). [102b] (7-8) ... *yaniğara için bir iki dâne köpek yavrucukların öldürüp ve karnın yarup ısıcağla üzerine bağ lasalar nâfi' dür. /* **kurt I:** Kurtgillerden, kurt (Canis lupus). [16a] (8-9) *Eger kurt gözün getürse nâfi' dür. /* **kurt II:**

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Kurtçuk. [85a] (4) ... *acı peynür ki koğmuş olup ve kırt dağı düşmiş ola...* / **kuş:** Kuş. [13b] (9) ... *bir cümle kuşlardan bu süglün eti insāna ziyāde nāfi'dür...* / **oğlak:** Keçi yavrusu, oğlak. [93a] (5) ... *ğ idāsi oğlak eti yāhūd erkek şişek eti ve enār...* / **ördek:** Ördek (Anas). [104b] (7-8) ... *ve dağı ördek ve tavuk yağ in süst olan endāmlara sürseler def' ide...* / **örümcek:** (bk. erümbücek). / **palaz:** Palaz. [52b] (4) ... *tavuk ve piliç ve serçe ve gögercin palazı yeyüp...* / **piliç:** (bk. bilüç). / **şakşak an:** Saksak, alacakarga, alakarga (Pica pica). [61b] (7-9) ... *v'eger şakşak an beynini bir pāre balıla maḥlūḥ idüp eşitmez olan kulğ a kosalar bi-iznillāh ḥalāş ide...* / **serçe:** Serçe (Passer domesticus). [91b] (5-7)... *serçe boğın ādem tükürükiyle ezüp ba'dehu sigilleri bir pāre kazıyup ursalar def' ide.* / **şıçan:** Şıçan (Rattus). [106b] (5) *Mürtezengi döğüp peynüre kıtsalar şıçan olan yere kosalar cümle şıçanlar kırılır.* / **şğır:** Geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı. [86b] (1) ... *ziyāde şğır tizegin cemi' idüp, ammā tāzesi ola...* / **şğırucuk:** Sığırık, çoğurcuk, çekirge kuşu (Sturnus vulgaris). [81b] (12) ... *ve dağı şğırucuk eti buña yakındır...* / **şinek:** Sinek. [106a] (5-6) *Cümle kuşlar, cümle şinekler ol [e]vden kaçalar.* / **sirke:** Bit, tahtakurusu vb. asalak böceklerin yumurtası; sirke. [106b] (10-11) *Eger çügündüri kaynatup şaçına şuyın şaçsalar başda olan sirke ve bit kırılıp def' ola.* / **şoğulcan:** Solucan. [42b] (8-9) ... *ma'deye enmiş olursa şoğulcanı düşüren otlardan yeseler sülügi düşürür.* / **süglin:** Sülün (Phasianus colchicus). [13b] (7) ... *ve dağı süglin etin kebāb idüp...* / **sülük:** Sülük (Hirudo medicinalis). [42b] (5) *İmdi eger bir ādemiñ boğ azına sülük dursa...* / **şişek:** İki yaşındaki koyun. [93a] (5) ... *ğ idāsi oğlak eti yāhūd erkek şişek eti...* / **tavşan:** Tavşan (Lepus europeus). [67b] (13)... *ve dağı tavşan etin ve yağın ve kavurma idüp...* / **tilki:** Tilki (Vulpes). [103b] (7-8) *Eger tilkinün etin yeseler cüzzam ve fālice ve laqvaya ziyāde nāfi'dür...* / **yarasa:** Yarasa (Vespertilio). [85b] (2-3) ... *v'eger yarasayı tutup başın bir bakır kab içine zıbak yağıyla müherrā olunca bişürüp...* / **yengeç:** Yengeç. [60a] (3-4) ... *v'eger yengeç gözini getürseler uyumaya.* / **yılan:** Yılan. [110b] (8-9) ... *demür dikenin yılan şoğmuş ādeme içürseler mazarratın def' ide.*

Eserde 55 ayrı Türkçe hayvan adı bulunur. Sıralanan hayvan adlarına dikkatlice bakılırsa birçoğunun yaşa, cinsiyete, türe hatta yavrularına göre farklı adlar altında isimlendirildiği anlaşılır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

Hayvan adları içinde üst kategoriye, genel adı bildiren, herhangi bir cinsiyet, yaş vb. gözetmeyenler ‘at’, ‘kuş’, ‘köpek’, ‘şg ır’, ‘karanca’, ‘kaplubag a’, ‘çekürge’ ve ‘balık’ terimleridir.

Cinsiyet göz önünde bulundurularak da hayvanlar farklı adlarla anılır. Metinde bununla ilgili terimler şunlardır:

<u>Dişil</u>	→	<u>Eril</u>
şg ı (üst kategori)	dişi şg ır → erkek şg ır	
	Ø	erkek şişek
	inek	Ø
	kışrak	Ø
	keçi	Ø

Eserdeki ‘oğ lak’ ve ‘buzag ı’ sözcükleri hayvan yavrularının adlandırılması için de ayrı adlar kullanıldığını gösterir. Esasen bunlar eserin yazıldığı dönemde Türkçenin anlam inceliklerine ve kavram alanı zenginliğine birer kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Hayvanların yaşları da kimi zaman adlandırmada dikkate alınır. Hayvanın erişkinlik süresine göre kullanılan ‘şişek’, ‘palaz’, ‘bilüç’ terimleri bu türdendir.

Belirli bir grubu bildiren genel adlarla beraber alt öbekte bulunan çeşitli hayvan adları da (tür-ırk) incelenen metnin söz varlığı içinde gözlemlenir:

kuş >>>>>>>>>>>>>>> (üst kategori)

	V	baykuş	çukluk
	V	bıldırcın	gögercin
	V	kaz	keklik
	V	ördek	şakşak an
(alt kategori)	V	serçe	şg ırucuk

Türkçede hayvan adları üzerine yapılan çalışmalar halen istenen düzeyde değildir. Özellikle hayvan adlarının kökeni üzerine birkaç araştırma dışında bu konu ele alınmamıştır²³. Bunda birçok

²³ Türkçedeki hayvan adlarının kökeni üzerine bkz: Levent Doğan, (2002 Güz), “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: TDK, s. 615-659.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

hayvan adının kökenini açıklamada yeterli ipucuna sahip olmayışımız, kimi zaman da fikir birliğine varılamamış olması etkilidir.

Farklı kaynaklardan yararlanarak hayvan adları ve bunların kökenleri üzerine verileri ortaya koyan Doğan, hayvan isimlerinin isim veya fiil kök ya da gövdelerine çeşitli yapım eklerinin getirilmesiyle (kalıplaşmış halde) beraber isim + isim, sıfat + isim yapılarına da değinir (2002, 615-659).

Bir tıp eserinde dahi Türkçe hayvan adlarının bu kadar çok ve çeşitli oluşu Türklerin doğaya dönük bir yaşam sürdürdüğünü bir kez daha ortaya koyar. Devrin tıp kitapları Arapça ve Farsça eserlerden bazen de birbirlerinden kopya edilerek yazılsa da her birinin dilimizde bir karşılığının oluşu, hatta daha ince bir adlandırmaya (cinsiyet, yaş vb.) gidilmesi devrin bu konudaki söz varlığının zenginliğine işaret eder. Nitekim diğer dillerden alınanlara göre Türkçe hayvan adlarının sayıca çokluğu bunu doğrular.

2.2.2. Arapça Kökenli Terimler:

‘**akreb**: < Ar. Akrep (Scorpio). [110b] (12) *Eger bir pâre nâğ neyi çigneyüp ‘akreb şokan yere ursalar nâfi‘dür.* / **fîl**: < Ar. Fil (Elephas). [107b] (3-4) ... *ol ‘avrat ‘ömrinde hâmile olmaya ve dağı fîlün bevlin içseler hâmile ola.* / **hünzîr**: < Ar. Domuz (Susacrofa domestica). [94b] (9-10) ... *ba‘dehu merhem-i hanâzîr ki tuzsuz hünzîr yağ in maḥlûṭ idüp uralar...* / **hüdhüd**: < Ar. İbîbik, hüthüt, çavuş kuşu (Upopa epops). [22b] (5-6) ... *İmdi unutsaklık için hüdhüd gözün getürseler nâfi‘dür...* / **kelb**: < Ar. Köpek, it, krş: köpek. [80a] (9)... *hattâ ol uyanın pârçesin kıparup kelbe virseler...* / **merkeb**: < Ar. Eşek. [106b] (1-2) *Eger merkebün südüni bir mıkdar kemnün ile kırişdurup bir yoğun ağaca sürüp...*

2.2.3. Farsça Kökenli Terimler:

bülbül: < Far. Bülbül (Luscinia megarhynchos). [60a] (7) ... *bülbülün tügün dağı getürseler uyumaya.* / **canâvâr**: < Far. Bit, pire, yılan, fare, akrep vb. insana zarar veren çoğunluğu zehirli hayvan, canlı²⁴. [111a] (3) *Eger bir pâre çğ ul otı evde kıosalar ağ ulu canâvâr kâr kılmaya.* / **şâhîn**: < Far. Şahin (Buteo buteo). [61a] (2-3) ... *v’eger şâhîn ödin tûrb şuvı birle kıulâğ ina tanzursalar şâğ ırlğ in def’ ider.* / **horôs**: < Far. Horoz, tavuğun erkeği; krş: horöz. [78b] (5) *Eger,*

²⁴ Anlam kötüleşmesine uğramış zooloji terimlerine güzel bir örnektir.

horōsun kursağ ın dösege işeyen oğ lana yedürseler bir dağı işemeye...
/ **horōz:** (bk. horōs) / **kebüter:** < Far. Güvercin (Columba). [103b] (11-12)... *niçe menfa'atlerine behāyadur, velikin kebüter etinüñ hāşşası böyledür...*

Arapça ve Farsça hayvan adlarının bir bölümünün Türkçe karşılıkları da yine aynı eserde kullanılmıştır. Eş veya yakın anlamlı bu tür kullanımlara şu terimler örnektir:

gögercin – kebüter

eşek - merkeb

köpek/it – kelb

Eş ya da yakın anlamlılık genellikle başka dillerden sözcük alımı sonucu ortaya çıkar. Oysa metinde geçen 'köpe-it' terimleri eş anlamlı Türkçe sözcüklüdür.

2.2..4. Yunanca Kökenli Terimler:

istiridyе: < Yun. İstiridyе (Ostrea edulis). [81a] (9) ... *ve dağı düpürі çıkan âdem bir miqdâr istiridyе kabuğ ın muhkem yakup...*

3. Tertîb-i Mu'âlece'de Geçen Maden, Mineral ve Kimyasallarla Eczacılık Terimlerinin İlişkisi:

İlaç yapımında bu devir tıbbı, bitki ve hayvansal maddelerle beraber birçok minerallerden, taşlardan, kimyasallardan da faydalanır. O yüzden ilgili alanlara ait terimleri EAT'deki eczacılık terimlerinden bağımsız olarak ele almak yanlış olur. Bu maddelerin kimi tek başına bir ilaç gibi kullanılmış, kimi de ilaç yapımında sadece bir malzeme olarak terkibe alınmıştır. Bu terimlerin kimi Türkçe kökenlidir kimi de ödünçlemedir.

Eski Grek hekimleri ve ortaçağ bilim adamları kimyasal maddelere karşı gereken ilgiyi göstermemesine rağmen hem Batı'da hem Doğu'da simyacılar kimyasal maddelere yoğun ilgi gösterir (Mason 2001, 207) ve zamanla bunlar tıpta ilaç yapımında kullanılmaya başlar. İncelenen eserde de simya çalışmalarının yer yer ilaç yapımı konusunda etkili olduğu anlaşılıyor.

Bu gruptaki terimler botanik ve zooloji terimleri kadar zengin değildir. İlgili terimlerin çoğu küçük ses değişiklikleriyle bugünün söz varlığı içinde de varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır. Birkaç örnekteyse terim yerini bir diğer dilden alınan biçime bırakmıştır. Bazen de metinde eş anlamlı olarak kullanılan terimlerden biri diğerini unutturarak bugünkü yazı dilinde yaygınlaşmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Mesela metinde ‘cıva’ için Farsça ‘jīve < cīve’ ve Arapça ‘zībaḳ’ birlikte kullanılmıştır. Günümüzdeyse Farsçadan alınan yaygınlaşmış, öteki unutulmuştur.

altun: Altın. [68b] (9-10) ...ve dahı şu içdügi kâseye bir altun bırağ up şuyın içeler... / **büre:** < Far. Boraks. [74a] (7) ...ba‘dehu bir miḳdār büre ve bir miḳdār deḳiz şuvı ve kemnün ve ‘ırḳ şābün... / **cengār:** < Far. Jengār. Tıpta kullanılan bir tür pas; krş: jengār. [127b] (1-2) ... temām kıvāma geldükde şoğ udup mürteseng ile cengārı ḳatup... / **gilermeni:** < Far. Kilermeni, eczacılıkta kullanılmış olan kırmızı renkli kil. [26a] (3-4) ...ba‘dehu bir miḳdār deve yünıyle gilermeni sevdā ile ezüp yüzine süreler... / **isfidāc:** < Far. Üstübeç, kurşun karbonatı. [101a] (9) ... derḫāl yağı idüp ba‘dehu isfidāc merhemın ursalar nāfi‘dür... / **jengār:** < Far. Tıpta kullanılan bir tür pas, bakır pası; krş cengār. [126a] (11) ... bal ğ aliz oldıg ı gibi jengārı içine ḳatup... / **jīve:** < Far. Cıva. [43a] (4) ...ba‘dehu beş dirhem jīveyi tükürük ile öldürüp... / **ḳalye taşı:** < Ar. + T. Sodyum. [127a] (8) ... ḳalye taşı üç dirhem, sülümen iki dirhem. / **ḳatrān:** < Ar. Katran. [68b] (6)... bir miḳdār ḳatrānı dabanına sürüp... / **kil:** < Far. Kil. [94b] (8) ... kili süreler ve ba‘dehu birkaç günden soḳra... / **kükürd:** (< Far. gügird) Kükürt. [96a] (2-3) Eger beş dirhem kükürd, beş dirhem bayğ ı ḳöz içi... / **lāciverd:** < Far. Lacivert taşı. [21a] (10) Lāciverd ile anı içe. / **mermer taşı:** < Ar. + T. Mermer. [109b] (7) ... üzerine mermer taşın bir miḳdārın eküp yaralanmış yerüḡ... / **mıḳnātıs taşı:** < Ar. + T. Mıknatis taşı. [93b] (9-10) Eger bir ‘avrat döğ umazsa bir pāre mıḳnātıs taşın tutsa derḫāl döğ ura. / **misk:** < Ar. Misk, hoş kokulu bir madde. [118a] (6) ... misk altı mışḳāl, su‘ūd altı mışḳāl, ḳāḳüle altı dirhem... / **mürdeseng:** Doğal Kurşun oksit. [127b] (5) Zeyt yağ ı yüz dirhem, mürdeseng yigirmi beş... / **neft:** < Far. Neft. [86a] (10-11) ... bir ḳaşuḳ beyāz neft yağ ıyla ḳarışdurup ol şızlayan yere urup ... / **nuşadır:** < Far. Nişadır. [96b] (7-8) Eger nuşadır acı yağ ıla ḳarışdurup uyuza sürseler def̄ ide. / **rāstuḡ taşı:** < Far. + T. Rastık taşı. [101b] (13) Bir vaḳıyye şaḳāyık çiçegine dört dirhem saḫḳ olmış rāstuḡ taşın ḳatup... / **şāb:** < Ar. Şap. [38b] (2-4) ...v‘eger bir pāre şāb ile bir pāre tuḳı saḫḳ idüp damğ ı şişene ursalar nāfi‘dür... / **terementin:** < Far. Terebetin adlı kimyasal madde. [127a] (2) ... günlük yigirmi direm, terementin yigirmi direm, ḳatrān yigirmi dirhem... / **tuḳ:** Tuz. [99a] (6-7) ... bir pāre tuḳ ve azacuḳ sirke ile ḳarışdurup içseler nāfi‘dür, bağ amı ve

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

katı olan sevdâyı ishâl idüp... / ak sülümen: < T. + Ar. Ak sülemen; civa ile klor birleşimi, zehirli bir toz. [127a] (9-10) ...*üç dirhem kalıye taşı ve iki dirhem sülümen taşın mahlûf idüp... / yâkût:* < Ar. Yakut taşı. [31b] [9-10) ... *v'eger âğ rıyan diş[e] yâkût degürseler sâkin ola. / zâc:* < Ar. Kükürtle demir bileşimlerinin biri. [30b] (9) ... *ve zâc ve sâyir yine bunlar gibi edviyyeler urup halâş ideler... / zeberced:* < Ar. Zebercet taşı. [90a] (10-11) *İmdi her kim zebercedi kazıyup içseler cüzam rencinden âmîn ola. / zencâr:* < Far. Pas. [95a] (2) ... *zencâr merhemini urup tâ kim çürük etler gidüp yara düz olıncaya dek... / zernîh:* < Far. Zırnik, arsenik. [94b] (7) ... *yanarın üzerine zernîh eküp ve çevre yanında... / zıbak:* < Ar. Cıva. [85b] (2-3) ... *v'eger yarasayı tıtop başın bir bakır kab içine zıbak yağıyla müherrâ olıncâ bişürüp... / zift:* < Ar. Zift, karasakız. [8b] (6) ... *ma'an birer pâre şakız yâhüd zift çignese...*

4. Eczacılıkta Drog Olarak Kullanılan Besin Maddeleri:

Bu devirde yapılan ilaçlar genellikle yalama, emme, koklama, yeme, sürünme vb. biçimlerde kullanıldığından macun, hap, toz, şurup (şerbet) vb. gibi hâllere getirilerek hazırlanıyordu. Ham maddeleriye bitkiler ve hayvanlardan elde ediliyordu. O nedenle, bu maddeler için kullanılan terimler, üstte geçen botanik ve zooloji terimleriyle ilişkilidir. Zira elde edildikleri maddelerle beraber anılmaları yaygın anlayıştı.

4.1. Şuruplar: Yapılan şuruplar bünyede eksikliği olduğuna inanılan maddeyse onu artırarak dengeyi yeniden sağlamaya yarıyordu. Aksi durumlardaysa müshil görevi görmekte, vücuttaki dengenin bozulmasına neden olan maddenin fazlasını dışarıya attırmakta kullanılmaktaydı. TM'de geçen şurupların büyük bölümü, elde edildiği bitkinin adıyla beraber anılmıştır. Bilindiği gibi şurup elde edilen her bitkinin bir mizaç özelliği bulunmaktaydı. Hekimler dört mizaç özelliğine göre hastaya şuruplar vererek mizaç dengesini sağladıklarına inanıyorlardı.

Şurupların adlandırılmasında yapıca (belirtisiz isim tamlaması biçiminde) önce şurubu yapılan bitkinin adı, sonrasında ise 'şerbeti, şuyı, şarâbı' sözlerinden biri kullanılır. Bu terimleri yapı, anlam ve kategorilerine göre kendi içinde şöyle ayırabiliriz:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

Tamlayanı meyve adı olanlar:

İlgili şurup hangi meyveden elde edilmişse bu göz önünde bulundurularak adlandırmada niteleyen tarafı o meyvenin adı oluşturmuştur:

[54a] (9) alma şarâbı / [92b] (2-3) koruk şarâbı / [12a] (7) lîmûn şarâbı / [52b] (3) tûrunc kabuğı şarâbı / [39a] (8) tûd şarâbı / [37b] (6) enâr şarâbı / [39a] (10) incâs şarâbı / [67a] (10) rummân şarâbı / [25b] (7) koruk şuyı / [92b] (4) ekşi alma şuyı / [10a] (4) erik şuyı / [90a] (1) kârpüz şuyı / [97a] (6) lîmûn şuyı / [110b] (5) tatlu erik şuyı / [125a] (6) enâr şuyı / [49a] (6) hâlâb şuyı / [10a] (2) erik şerbeti / [114a] (5-6) arpa lu'âbı.

Tamlayanı çiçek adı vb. olanlar:

[39a] (10) benefşe şarâbı / [51b] (8) gül şarâbı / [22b] (7) gül şuyı / [78b] (6) reyhân şuyı / [9a] (5) turağ otı şuyı / [31a] (1) huş[y]etü's-sa'leb şuyı / [53b] (2) şumak şuyı / [50b] (10) hayyü'l-âlem lu'âbı / [50b] (9) hülûv-i ırk-ı sûs şuyı / [61a] (3-4) gelincik çiçeğı şuyı / [26b] (5) kañunâ lu'âbı / [123b] (6) gâvzubân şuyı / [49a] (9) lisânü's-sevr şuyı / [102b] (11) tarhûnuş şuyı / [131a] (3) çiçek şuyı.

Tamlayanı sebze adı olanlar:

[7b] (3) marûl şuyı / [61a] (2) tûrb şuyı / [48a] (4) kerefes şuyı / [52a] (4) hummâz şarâbı.

Tamlayanı herhangi bir besin maddesi adı olanlar:

[50a] (10) bal şerbeti / [49a] (8) şeker şerbeti / [104b] (3) gülenbüğîn şerbet[i].

İncelenen eserde kimi şuruplara ad verilirken üsttekilerden farklı olarak güçlü bir mecazın olduğu anlaşılır:

[111b] (5) câzûluk şerbeti / [64b] (4) ayu şarâbı.

TM'de yapımı anlatılan veya tedavi için kullanımı önerilen şurupların bir bölümü, Farsçanın tamlama sistemine göre (şarâb-ı) oluşturulmuştur. Bu tür terimler üstteki terimlerin özgün biçimi olup sonradan Türkçenin kurallarına göre yeniden düzenlenmiştir:

Turkish Studies

[27b] (4) şarāb-ı nīlūfer / [27b] (5) şarāb-ı ‘unnāb / [49b] (3-4) şarāb-ı zūfā / [49b] (4) şarāb-ı benefşe / [52b] (3) şarāb-ı aş / [62a] (6) şarāb-ı hummāz / [62a] (7) şarāb-ı tuffāh / [62a] (7) şarāb-ı verd-i țarī / [62a] (8) şarāb-ı şandal / [67b] (1) şarāb-ı haşhāş / [74b] (8) şarāb-ı sefercel / [75a] (11) şarāb-ı sefercel-i hām / [124b] (9) şarāb-ı mersīn / [124a] (5-6) şarāb-ı līmūn / [75a] (11) şarāb-ı lisānū'l-ħamd / [125a] (4) şarāb-ı na'ne / [125a] (12) şarāb-ı dūt / [128a] (8-9) şarāb-ı demr-i hindī / [128a] (10) şarāb-ı āteş / [128a] (9) şarāb-ı sirkencübīn.

4.2. Çorbalar: Eski tıbbımızda çorbalar bir ilaç kadar değerli görülüyor ve kimi hastalıkların tedavisi için yeterli görülüyordu. İncelenen eserde de çorbaların birer yemekten öte ilaç gibi kullanımı görülmektedir.

Metinde geçen bu terimler yapıca çorbanın yapıldığı besin maddesinin adıyla (et/bitki vb. + şörbası biçiminde vb.) birlikte anılmıştır:

[62b] (1) almalı şörbālar / [75b] (4) birinc şörbāsi / [54b] (8) erişte şörbāsi / [67b] (5) ferūh şörbāsi / [37b] (7) mercimek şörbāsi / [46b] (7) piriñç şörbāsi / [63a] (10) şalgam şörbāsi.

4.3. Etler: Et ve yağlar ilaç yapımında kullanılabilirdi. Drog olarak kullanılan bu maddeler bazen de uzak durulması gereken birer besin maddesiydiler ve hekimler onlarla ilgili diyet öneriyorlardı. Tüm bunlar eserin yazıldığı yüzyılda Türk beslenme anlayışını yansıtmaya kadar drog olarak kullanılmalarıyla da eczacılık tarihini ilgilendirecek kadar önemlidirler.

Uzun yıllar göçebe yaşam sürdükten sonra yerleşik yaşama geçen Türklerde et önemli bir besin maddesidir ve beslenme kültüründe önemli bir yere sahiptir. Daha 11. yüzyılda DLT’te çeşitli hayvan etleriyle yapılan yiyecek adlarının geçmesi buna güzel bir örnektir (Çetin 2005, 187). Bu beslenme kültürünün uzantısı daha sonra geliştirilecek tıp ve eczacılık konusundaki çalışmalara da yansımıştır.

Birer drog olan bu maddelerle ilgili bu terimler yapıca (hayvan adı + eti) biçimindedir:

[90b] (1) çukluk eti / [21a] (9) keçi eti / [21a] (9) şıgır eti / [81b] (12) şıgırcuk eti / [128b] (7) koyun eti / [103b] (11) kebüter eti / [75a] (7) gögercin eti / [103b] (8) keklik eti / [75a] (8) serçe eti / [13b] (7) süglin eti / [93a] (5) erkek şişek eti / [67b] (13) tavşan eti

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

4.4. Sakatlar ve diğer hayvansal maddeler: Eski tıbda, hayvanların sadece etinden değil, organlarından ve kanından da ilaç yapımı için yararlanılıyordu. Bu sebeple bunlarla ilgili terimleri de eczacılık terimleri arasında kabul etmek gerekir. Bu terimler yapıca (hayvan adı + hayvanın organları vb.) biçimindedir:

[16a] (8) ayu kanı / [56b] (7) çaylak beynisi / [106b] (13) kelb ırnağı / [28b] (4) gögercin kanı / [19a] (8-9) hüdhüd übügi / [91b] (5-6) serçe bokı / [92b] (1) at bokı [91b] (11) tavşan bokı / [109a] (10) kaz bokı / [85b] (11) şıgır bokı / [109b] (13) şıgır tezeği / [113a] (12) kel[b]ün ödi / [106b] (7) koyunun ödi / [109b] (13) şıgır tezeği [72b] (3) şıgır ödi / [69a] (3) kaz ödi / [72b] (3) şıgır ödi / [16a] (8-9) kırt gözi.

4.5. Süt: Etler ve şuruplarda olduğu gibi tedavide sütün de önemi vardı. TM'de kimi hastalıkların tedavisi için veya yeni ilaç terkipleri yapılırken hayvanların sütlerinin kullanıldığı görülür. Bu devir eczacılığında bitkiler kadar olmasa da sütün kullanılması beslenme anlayışına ışık tutması bakımından hem kültür tarihini hem de eczacılık tarihini ilgilendirmektedir. Metinde bu türden terimler belirtisiz isim tamlaması (hayvan adı + süd-i) biçimindedir.

[108b] (5) kışrak südi / [45a] (10) kızıl şıgır südi / [45a] (10) şıgır südi / [53b] (10) koyun südi / [49b] (6) inek südi . Şu iki örnekteyse, insan sütünün eczacılıkta kullanıldığı anlaşılır: [7b] (5) ana süti / [13a] (2) ' avrat südi.

4.6. Bal: İlaç yapımında baldan da yararlanılıyordu. TM'de ilaç yapımında veya ilaç olarak kullanılan balların isimleri yapıca belirtisiz isim tamlaması [... + bal(ı)] biçimindedir:

[8a] (1) çıı bal / [31b] (2) beyâz bal / [122a] (10) bupan balı / [38b] (4) şâfî bal.

4.7. Yemişler ve çerezler:

[51a] (3) bād[em] içi / [67b] (3) bādēm ḥarīresi / [120b] (1) aḥmerü'l-faqr yemişi / [98b] (5-6) kıruk pestili / [68a] (9) kıru encir.

4.8. Sakızlar: [69a] (5) çam şakızı / [77b] (12) maşakī şakızı / [100a] (12) maşşakī şakızı / [127a] (3) şamāhī şakızı.

4.9. Macunlar: Macun adlarının çoğu Farsça biçimlerinin Türkçeye aktarılması oluşmuştur. Bunlar yapıca belirtisiz ad tamlaması ve bir örnekte de sıfat tamlaması kurallarına göre oluşmuştur:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

[48a] (9) na'ne ma'cūnı (< ma'cūn-ı na'ne) / [6a] (9) müferrihī ma'cūnlar (ma'cūn-ı müferrihī) / [132b] (14) kudret halvāsı / [93a] (8) turunc kabuđı ma'cūnı

Farsçadaki biçimleriyle aynen alınan Şu örnekler de eczacılık terimleri arasında birer ilaç adı olarak yer bulur:

[120a] (6) ma'cūn -ı ekber / [118a] (13) ma'cūn -ı tevekkülī / [119b] (12) ma'cūn-ı nādīrī / [121a] (3) ma'cūn-ı müferrehāt / [85b] (12) - [86a] (1) ma'cūn -ı sorincān / [118b] (9) ma'cūn-ı zencebīl.

4.10. Yapraklar, kabuklar, tohumlar, kökler:

İncelenen eserde günümüz yazı dilinde de olduğu gibi çoğunlukla bitkilerin yaprakları, kabuk ve tohumları ait olduğu bitkinin adına üçüncü şahıs aitlik eki almıŐ ismin (bitki adı + yaprağı/kabuğı/tohmu vb.) bağlanmasıyla kurulmuştur. Çoğunlukla bu tür adlandırmalarda da biçimce belirtisiz ad tamlamalarından yararlanılmıŐtur. Yaprakların, tohum ve bitki köklerinin ilaç yapımında kullanılması onları da eczacılığın konusuna dahil eder. Bu nedenle de tüm bunlara verilen adlar birer eczacılık terimi olarak değerlendirilmelidir.

[75b] (12) çeftālū yaprađı / [31b] (4-5) çınār ađacı yaprađı / [83a] (13) defne yaprađı / [75a] (3) encīr yaprađı / [85a] (8) hayy-i 'alem yaprađı / [107a] (8) hūrmā yaprađı / [14a] (8) it burnı yaprađı / [57a] (8) it üzümü yaprađı / [94b] (2) kelem yaprađı / [62a] (9) söđüt yaprađı / [76a] (1) Őeftālū yaprađı / [23a] (4) böđürtlen yaprađı / [92b] (5) ebem gömeci yaprađı / [101a] (6) haťme yaprađı / [101b] (7) siñirli[ce] yaprađı / [108b] (11) kenger yaprakları / [122a] (3-4) kıızıl gül yaprađı / [55a] (3) kıızıl ađaç yaprađı / [105a] (11-12) rāzyāne yaprađı / [66b] (4) beyāz tūrb tohmu / [50a] (4) burçađ tohmu / [111a] (7) haťme tohmu / [107b] (12) hıyār tohmu / [10a] (11) kerefeŐ tohmu / [91b] (5) kendene tohmun / [89b] (5-6) kerefes tohmu / [93b] (8) keŐūr tohmu / [89b] (4-5) ma' danōs tohmu / [77a] (9) mersīn tohmun / [35a] (3) pađla tohumu / [52b] (2) rāzyāne tohmu / [74b] (9) reyhān tohmu / [97a] (5) ŐarmaŐık tohmu / [51a] (7) keten tohmu / [81a] (4) marŐama tohmu / [91b] (5) kendene tohmu / [47a] (6) yüzerlik tohmu / [106a] (9) enār kabuđı / [29a] (6) ençir kabuđı / [132a] (9) yumurta kabuđı / [53a] (8) tūriç kabuđı / [79b] (5) hūrmā çekürdeđi / [112a] (5) kabađ çekürdeđi / [67a] (10) buyan dibi / [8a] (6) gelincik çiçeđinin dibi / [49a] (3) sūsen dibi / [21a] (6) buyan köki / [34a] (1)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

haatme köki / [100b] (11) kara ağaç köki / [71b] (11) söğüt ağacı köki / [72a] (11) turaç otı köki / [71b] (9) ebem gömeci köki / [111a] (8) enâr çekirdegi / [92b] (9) şarmısak sapı.

4.11. Yağlar: Metinde çoğu zaman tedavi amaçlı kimi zaman da beslenmek için kullanılan birçok yağın adı günümüzde de olduğu gibi elde edildiği bitkinin veya hayvanın adıyla birlikte (bitki/hayvan + yağı) anılmıştır. Yapıca bu tür kelime grupları belirtisiz ad tamlaması biçiminde kurulmuştur. İncelenen eserde drog olarak kullanılan yağlar şunlardır:

[97b] (5) at yağı / [126a] (1) kabağ çekürdegi yağı / [11a] (6) bādem yağı / [60b] (7) bābūnec yağı / [87b] (7) ayu yağı / [60b] (10) acı bādem yağı / [11a] (6) tatlu bādem yağı / [44b] (1) bayda yağı / [85b] (10) banc yağı / [44b] (4) belesān yağı / [7b] (2) benefşe yağı / [44a] (12) beyāz sūsen yağı / [86a] (10) beyāz neft yağı / [42a] (6) bezr yağı / [113a] (3) sūsen yağı / [47b] (9) deve örgüci yağı / [104b] (4) ferfiyūn yağı [47a] (4) finduğ yağı / [8b] (9) gül yağı / [88b] (11) tilkinūn iç yağı / [85b] (8) kız yağı / [96a] (4) kıyruğ yağı / [44b] (6) nīlūfer yağı / [44b] (3) ördek yağı / [77a] (8) şıgır yağı / [106b] (9) şırlağın yağı / [61a] (9) tavşan yağı / [85b] (8) kız yağı / [126b] (4) bükrük yağı / [85b] (2) zībağ yağı / [63a] (2) yāsemīn yağı / [87b] (7) şaça kuşu yağı / [28a] (5) tere yağ / [126a] (1) kabağ çekürdegi yağı

4.12. Drog Olarak Kullanılan Diğer Besin Maddeleri ve İlaç Niyetine Tavsiye Edilen Yemek Adları veya Sakınılması Gereken Maddeler:

Eczacılık terimleri arasında kabul edilmesi gereken yemek ve kimi besin adları da bulunur. TM'ye bakıldığında ilaç terkipleri için gerekli malzemeler arasında üstte yer alan gruplara dahil edilemeyen besin adları ve hatta yemek adları da göze çarpar. Unutulmaması gereken bir nokta, tıpta beslenme şeklinin yönlendirilmesidir. Diyet sırasında vücudun güçlenmesi veya vücuda alınmaması gereken besinler tıp eserlerinin konusu içindedir. Bunun için de yemek adlarına bu eserlerde rastlayabiliyoruz. Bunların bir bölümü doğrudan eczacılıkla ilişkili değildir. Ancak, o devrin beslenme kültürünü yansıttıklarından ayrıca ele alınmaları gerekir. Özellikle hayvanların etinden ve sütünden, yağından elde edilen gıdalar, ballar birer ilaç gibi kullanılmış, çoğu insan bedenini güçlendirici etkileriyle öne çıkmıştır. Bazen de tedavide diyet yapılması gerekiyorsa ilgili yiyeceklerin tüketilmemesi gereği

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

üzerinde de durulmuş ve bu terimler bu vasıta ile geçmiştir. Yapıda bu terimler tek sözden ibaret, belirtisiz isim tamlaması ve sıfat tamlaması biçimindedir.

Tek sözden ibaret olanlar: Bu terimlerin bir bölümü köken olarak Türkçe olmakla beraber, Arapça, Farsça ve Rumca yiyecek adlarını da görüyoruz: [92b] (8) ayran / [71b] (7) başdırma / [70a] (4) bekmez / [88a] (3) bulamaç / [53b] (7) çörek / [73b] (4) kahve / [67b] (13) kavurma / [76b] (11) kaygana / [117a] (3) kebâb / [53a] (8) maşşakî / maşşakî / [50b] (6) nişâsta / [77b] (9) peksimet / [99a] (3) peynür / [123b] (8) sirke / [18b] (4) süt / [123b] (13) şeker / [87a] (9) tirit / [14a] (9) yemiş / [98a] (8) yoğurt / [39b] (5) yumurta.

Belirtisiz isim tamlaması biçiminde olanlar: [73b] (7) kabağ şeker / [75a] (7) tavuk kebâbı / [26b] (3) yumurta ağı / [39b] (4) kepek harîresi / [65a] (2) arpa hamuru / [111b] (82) oğlağ mâyası / [23a] (7) arpa unu / [10a] (6) şığır yoğurdu / [11a] (6) tavuk yumurtası / [132b] (14) toş şeker / [75b] (2) yoğurt ayranı / [37b] (8) na^c ne^c mürte^c ibesi / [114a] (5-6) arpa lu^c âbı / [62b] (11) tavuk kavurması.

Sıfat tamlaması biçiminde olanlar: [74a] (8) ak halvâ / [63a] (9) rafadân yumurta / [11b] (4) şâfi şu²⁵ / [28b] (6) şarp sirke.

5. Tertîb-i Mu'âlece'de Eczacılıkla İlgili Ölçü Tartı Terimleri:

Klasik dönem tıp ve eczacılık eserlerinin²⁶ verildiği devirde hekimler/eczacılar (otacı) terkip hazırlarken ölçü konusunda titiz davranmış, hazırlanan terkiye katılacak maddeleri verirken ölçülerini titizlikle ve kişiden kişiye değişmeyecek kesinlikte verme gayretine girmişlerdir. Bunu da ölçülebilir ve toplum tarafından bilinen ağırlık ve hacim ölçüleriyle sağlamışlardır (Doğan 2010, 341). TM de hem hastalıkların teşhisi hem yapılacak tedavi hem de bunun için gerekli

²⁵ Su, birçok ilacın terkinde vazgeçilmez malzemelerden biri olarak EAT eczacılık terimleri arasına dahil edilmelidir. Çoğu şurup adının yapısında veya Arapça/Farsça şurup adını Türkçeye aktarıırken özellikle görev almıştır.

²⁶ Klasik dönem tıp ve eczacılık eserlerini kapsayan evre Anadolu beylikleri döneminde tercümelemlerle (ilk tercüme olan Tuhfe-i Mübarizi, Edviye-i Müfrede...) başlayan ve sonrasında telif eserlerle devam edip klasik İslâm tıp literatürüne ve onun Arap terimolojisine dayalıdır. Bu evre Batı tıbbından ilk çevirilerin yapılmaya başlaması ve devamında onu prensiblerinin benimsenmesiyle son bulur (İhsanoğlu vd. 2004, XIV).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

olacak ilaçların yapımı hakkında bilgi veren klasik bir tıp kitabıdır. Ayrıca yapımı verilen ilaçların kullanım miktarlarını da konu alır. Bu nedenle de hem ilaç terkiplerinde hem de kullanılan ilacın miktarındaki ölçülere büyük önem verilmiştir.

TM'de de yapımı aktarılan ilaçlarda terkibe girecek droglar oranlarıyla beraber özenli şekilde sıralanmıştır. Ölçü olarak kullanılan terimlerin çoğu Arapça ve Farsçadan alınmakla beraber²⁷, Türkçe sayı adları da önemli birer görev üstlenirler. Bu terimlerden sadece belirli oranda ağırlık bildirenler Arapça ve Farsça olup Türkçe sayı adının nitelediği bir sıfat tamlamasında nitelenen konumunda (sayı adı + Ar./Far. ağırlık adı) kullanılmışlardır. Ancak bu kullanımın dışına çıkıldığı birçok örnek de vardır. Başka bir deyişle sayı sıfatı ölçü adından sonra da (ağırlık adı + sayı adı) gelebilir. Bu bakımdan devrin diğer tıp eserlerinde olduğu gibi TM'de ilaçların yapımı anlatılırken kullanılacak maddelerin miktarı iki yolla verilmiştir:

a. Sayı adı ya önce (sayı adı + Ar./Far. ağırlık adı) verilerek: [22b] (8-10) ...*dağı her kim bir mışkāl kemmūni şuya ısladup her gün içseler içerde olan bağı amı def^x idüp ve zihni ziyāde ola ve hıfzı ziyāde ide.*)

b. Sayı adı sonra (ağırlık adı + sayı adı) verilerek: ([120a] (1-2) *Besbāse bir dirhem, hūlincān bir direm, 'āqırqarhāyarım direm, anīsōn beş dirhem, çörek otı bir dirhem, cevz-i bevva beş dirhem.*) aktarılmıştır²⁸:

batman: < Far. İki ile sekiz okka arasında değişen ağırlık ölçüsü. [125a] (5-8) *Terķibi meşelā böyledür: Bir miqdār tatlu ve ekşi enār şuyı istedikleri kadar alup ve bir dutam na'neyi katup bir*

²⁷ İlk dönem Türk islâm tıp eserlerinin Arapça kaynaklardan çeviri olması ve kaynak olarak Arap tıbbının esas alınması, ilgili ölçü birimlerini karşılayacak yaygın Türkçe terimlerin bulunmaması bu dillerden ilgili türde terimlerin alımına neden olmuştur. Bunun için bk. (Doğan 2010, 341).

²⁸ Hem sayı sıfatlarının hem de sıfat-füllerin Türkçe söz dizimi kurallarına aykırı şekilde isim unsurlarından sonra kullanılmasından hareket eden Şaban Doğan, bu yapıların tamlama kuruluşunda olmayabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Doğan' göre Hekimlerin ilaç formüllerinde kullandıkları bu kalıpları tamlamadan ziyade açıklama olarak düşünmek de mümkündür. Araştırmacının bu konuda çıkış noktası yazımdır. Araştırmacıya göre Arap imlâsında bulunmayan noktalama işaretleri nedeniyle vurgulanmak, açıklanmak istenenin sona atılarak belirtilmiş, bir tamlama oluşturulmamıştır. Bu fikir bir yönüyle tutarlı görünmektedir. Zira ilaç yapımında ölçü çok önemlidir, bu yolla buna vurgu yapılmış olabilir. Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bk.: (Doğan 2010 agm. s. 354).

baḥman şuya iki baḥman şeker katup ve kaynatup temām kıvāma geldükde endirüp hıfz ideler./ deng: < Far. 3,207 g'lık eski bir ağırlık ölçüsü dirhem in altıda biri. [101b] (1) ...v'eger hınzır odından bir deng kadarı içürseler ḥalāş ide. / **direm:** < Ar. (bk.dirhem). [123b] (12-13) *Buni 'amele getürmenüñ şartı budur: Meşelā üç yüz direm şeker ezüp ve iki dāne yumurta ağ in katup...* / **dirhem:** < Ar. Okkanın dört yüzde biri değerinde ağırlık ölçüsü, krş direm. [129a] (2-3) *Eger iki dirhem furup toḥmın yağ ile kaynatup zikre sürseler ziyāde muḳavvīdür, ğ aflet olunmaya.* / **kırat:** < Ar. 0,20043 g. olan ağırlık ölçü birimi. [17a] (10-11) ... v'eger bir kırat muya[n]ı kişnīc suvı birle ezüp içürseler def ider... / **mışkāl:** < Ar. 4,810 g olan bir ağırlık ölçü birimi, miskal. [84a] (10-12) ...birkaç gün şabāḥdan bir mışkāl ma'cūn-ı sūrincān isti'māl idüp üzerine ot görmedik bal şerbetin içüp ve yeselerğ idāsi dahığ aliye ve rafadan yumurta ola. / **vakiyye:** < Ar. 1,282 gramlık ağırlık ölçüsü, okka. [101b] (9-12) *İmdi her kim bir vakiyye gelincik çiçegin ve bir vakiyye yaş kōz kabuğ in alup ba'dehu bir şırçalı kaba koyup ve zibil içine gömüp temām iki hefde durduğdan şonra çıkarup ağ olmuş şaça ve şakala sürselerğ āyet siyāh ide.*

Küçük ağırlık ölçüleri bildiren *dirhem/direm* ve *mışkāl* ilaç terkiplerinde daha çok kullanılmıştır, dolayısıyla ilgili terimlerin kullanımı diğerlerine göre daha siktir. İlaç yapımında ölçüye, kullanılacak maddelerin sayısına veya ağırlığına önem verilmesi (Uludağ 1991, 218) de zaten küçük ve kolaylıkla kullanılacak ağırlık birimlerini gerektiriyordu. Diğer taraftan ilacın etkisi de bu ölçüklerin doğru uygulanmasına bağlıydı. Aksi takdirde olumsuz sonuçlar doğabiliyordu.

Kullanılan ölçek her zaman belirli bir ağırlık birimini değil de ortalama bir ölçüye işaret edecekse, başka bir deyişle incelik gerektirmeyecek bir ölçü anlatılacaksa buna yönelik olarak da şu terimler kullanılır:

dutam: Tutam, avuç içi veya parmaklar aracılığıyla tutulabilen kadar. [125a] (5-7) *Bir miḳdār tatlu ve ekşi enār suvı istedikleri kadar alup ve bir dutam na'neyi katup bir baḥman şuya iki baḥman şeker katup...* / **kadar:** < Ar. Kadar, denli, ölçüsünde, derecesinde, büyüklüğünde, uzunluğunda. [125a] (1-3) *Birbirinden süzüp iki yüz dirhem kadar şeker katup kaynatup ve kemāliyle kıvāma getürdükde endürüp hıfz idüp vaḳt-ı ḥācetde nüş ideler... /*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

karış: Parmaklar birbirinden uzak duracak biçimde gergin duran elde, başparmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık, karış. [90b] (5-8) *Eger, bir dâne ef'â yılanın tutup dağı başıyla kuyruğ ı tarafından birer karış miqdârı kesüp yabâna atup bâkî kalan yerini tuz ile ve zeyt yağ ıyla ve kendine ile şu ile bişürüp yeseler bi-izni'llâh halâş ola. / miqdâr: Miktar, ölçü. [7a] (3-5) *Evvel baş ağ rısı'çun mersin yaprağ ın bir miqdâr şarâb ile kaynatup ziyâdesiyle ağ rıyan başa ursalar def' ola... / vâfir:* < Ar. Çok, haddinden fazla, bol. [110a] (2-4) *Ol tersiğ içine vâfir şu taldurup ya deryâ şuvı katup muhkem karışdurup ayran gibi olduğda içine girüp bağ aza dek çıka... / vezn:* Vezin, tartı, ölçü, miktar. [123b] (7-9) ...ve sirkeye vezn kıomadığ ında...*

Ortalama oran bildiren terimler üsttekilerle sınırlı değildir. Üstte sıralanan 'kadar ve miqdâr'ın da kurucuları arasında yer aldığı birçok birleşik terim TM'de kullanılır. Bu terimlerin kuruluş ve yapı özellikleri, kullanım biçimleri kendi arasında ince ayrılıklar taşır:

- Miktar edatı 'kadar' yardımcı öge olarak kullanılırken esas öge çoğunlukla bir bitki/meyve adı veya organ adı [bitki/meyve adı + kadar(1)] olabilir. İlgili yapıdaki miktar adları somutlaştırmanın güzel örnekleridir. Bu terimlerde amaç genellikle kullanılacak drogun ebatıyla/ hacmiyle ilgilidir: [42b] (2) kôz kadar / [78a] (1) alma kadar / [64b] (10) nohûd kadarı / [17a] (8) cevz kadarı / [45a] (3) erik [kadar] / [45b] (5) fınduk kadar / [50a] (2-3) bâdem kadar / [121b] (9-10) barmağ kadar / [74a] (9) orta barmağ kadar.

Üsttekilerle benzer görevde olmasına rağmen, yardımcı öge olarak 'kadar' harici 'ağır + -ı'dan yararlananlar da olabilir. Bu terimlerde amaç ağırlık bildirmeye yöneliktir: [109b] (10-11) üç arpa ağırı / [81a] (6) üç edviyye ağırı²⁹.

- Kimi durumlarda yardımcı öge konumundaki 'kadar' üzerine üçüncü şahıs iyelik eki (-I) almıştır ve bir sayı sıfatıyla nitelenmiştir. Görevce bunlar da ortalama bir ölçek belirtir: [101b] (1) bir deng kadarı / [90b] (6) birer karış miqdârı.

- Bazı durumlarda yardımcı öge 'kadar', üzerine eşitlik hâli ekini (-cA) almakta ve bir botanik terimiyle nitelenerek birleşik terim kurmaktadır. Görevce bu terimler kullanılacak eczanın ebatını

²⁹ Belli sayıda drog sıralandıktan sonra eklenecek diğer madde önceden sıralananların tümünün ağırlığı kadar olacaksa bu türde ifadeler kullanılmıştır.

bildirmeye yöneliktir: [31b] (3) nohūd kadarca / [44b] (9) kız kadarca.

İlaç terkininde kullanılacak drokların miktarı yapılacak ilacın alabileceği, terkinin kıvama sokulacağı oran kadar olabilir. Yani miktar önceden kestirilemeyecek belirsiz bir orandır. Bu tür belirsiz oranların bildiriminde de ‘kadar ve miđdār’ edatları kullanılır. TM’de bu türden terimlerde yapı genellikle [kifāyet kadar(ı) / kifāyet miđdār(ı)] biçimindedir: [11b] (4) kifāyet kadar / [52b] (7) kifāyet kadar / [82b] (8-9) kifāyet miđdārı.

Bazı ilaç terkiplerindeyse tümüyle belirsiz, isteğe göre bırakılmış bir oran bildirilir. TM’de bunun için ‘bir miđdār’ terim yaygın olarak kullanılmıştır: [70a] (6-7) ...v’eger **bir miđdār büberi bekmez ile kaynatup yatacağ vaqtın ısıcağla içüp ve örtünüp yatsalar şifā bula.**

6. Eczacılıkta Kullanılan Kronoloji Terimleri

Tıp eserlerinde hekim, tedavi için alınacak ilacın ne zaman, hangi sıklıkta tüketilmesi gerektiği, ilaç terkinin yapılrken drokların terkinine konma süresi ve terkinin hazırlanma süresi gibi bilgileri verme gereği de duyar. TM’de bu konuda geçen terimler şunlardır:

6.1. Gün ve burç adları: Hangi droğun ne zaman temin edilmesinden yapılan terkinin haftanın hangi günleri tüketilmesine, hatta yıldızların konumuna bakılarak yapılabileceklerede değin ince detaylara yer verilen TM’de, [14b] (5) şenbih günü / [129b] (7) cum’a ertesi / [98a] (9) çehārşenbe günü / [14b] (1) hamel burcu / [14b] (2) cedy burcu / [14b] (3) ay meriğe mukārın olduğu vaqt, gibi terimler bu türdendir. Bu terimlerin kullanımını bir droğun hangi zamanda temin edilmesini anlatan şu bölümde görülebilir:

[14a] (10) – [14b] (10) ... *ammā çıkarmasınun vaqtı oldur ki Meriđe yıldızı hamel burcında iken yāhūd cedy burcınun yigirmi dör[dü]nci derecesinde olup yāhūd ay meriğe mukārın olduğu ı vaqtın yāhūd ikisi yine bir burcda olmuş ola, velikin çıkarmasınun şartı budur ki, şenbih günü evvel otı bulup ve kazıyup cānib-i erba‘asın mu‘allağ koyup ba‘dehu bir dāne iti birkaç gün aç koyup ba‘dehu bir muhkem ip ile köpegün boynına bađ layup ve bir ucın ol ota bađ layalar ve bir miđdār uzacuğ yerden ol ite ekmek gösterüp çağ ıralar.*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010

6.2. Mevsim adları:

[86a] (12) göz ayında / [10b] (11) kış günleri / [117a] (4) yay faşlı / [130b] (12) kış başı / [117a] (9) kış aylarında.

6.3. Belirli bir süreyi, dönümü, evreyi bildirmek iin kullanılanlar:

Bu terimler yapıca ikileme veya sıfat tamlaması biimindedir. Genellikle hazırlanan ilacın ne zaman alınması gerektiğini anlatırlar:

[114b] (2)  günde bir / [92a] (9) tiz hemn / [100b] (3) şabh şabh / [89a] (5) ay yeşisinde / [22a] (2) irtesi gün / [11a] (8) şabh aħşam / [129a] (9) kuşlu zemnında / [87a] (8) ibtid güni / [80b] (7) seher vaqtında / [117b] (7) ısıca günde / [117b] (2) yemek yemezden muaddem / [77b] (3) gecede ve gündüzde.

6.4. Ortalama bir zaman dilimini bildirmek iin kullanılanlar:

Bu terimler ilacın hazırlanma süresini veya yapılan ilacın tesir etmesi iin gerekecek süreyi anlatmakta kullanılır. Bazen de tedavi iin gerekecek süre verilebilir.

Ortalama bir zaman bildirmek iin kullanılan yapılarda genellikle yardımcı öge olarak ‘adar’ edatı görev almıştır: [8a] (10) bir iki s‘at adar / [42a] (9) bir gün adar / [8a] (10) bir iki s‘at / [86b] (6) taħamml idebildgi adar / [110a] (4) tat getrebildgi adar / [42a] (9) bir gün adar.

Ortalama bir zaman ifadesi iin kullanılan ve somutlaştırmının güzel neklerini gösteren öbekler de son derece dikkat ekicidir: [86a] (11) bir yumurta bişimi adar / [121b] (7-8) barma doyar adar olduda.

Sonuç

Tertib-i Mu‘alece, görüldügü gibi klasik bir Eski Anadolu Trkesi tıp eseri olması yanında bir eczacılık kitabıdır ve eczacılıkla ilgili tarihî veriler iermektedir. Aslında bu yargı devrin diğeri tıp kitapları iin de yaygınlaştırlarak sylenabilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

14. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars kaynaklarından beslenerek geliştirilen Türk tıp bilimi ve onunla yan yana aynı gelişmeleri yaşayan Türk eczacılığı da kendi bilim dilinin oluşumunda bu dillerden etkilenir. Bu etkilenme başlangıçta Türkçecilik bilinciyle beraber gelişir. Verilen bitki adlarında müellifin yeri geldikçe Türkçedeki karşılığına atıfta bulunması ve metnin devrin edebî içerikteki eserlere oranla oldukça yalın ve anlaşılır dile sahip oluşu bu gerçeği gösterir. Ayrıca müelliflerin yaşadıkları bölgenin ağız özelliklerini imlâya da yansıtmaları buna bir kanıttır.

Bu iki alanda devrin bilim adamlarının Türkçe bilim dilini oluştururken o devirde oldukça gelişmiş olan Arap-İslâm literatüründen ve terminolojisinden yararlanması doğal bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Şu da unutulmamalıdır ki tüm bu ödünclemeler yapılırken kendine has kelime hazinesi de bu süreçte oluşturulmaya çalışılıyordu (İhsanoğlu vd. 2004, XIII).

Eczacılık terimleri içinde en yaygın olanlar bitki adlarıdır. Birçok bitki, ilaç terkiplerinde drog olarak kullanılmıştır. Bu açıdan bitki adları botanik biliminin sınırlarını aşarak eski eczacılığımızın konu alanına girmiştir. Aynı durum hayvan adları vb. için de geçerlidir.

İlaç olarak kullanılan şuruplar, etler, yemişler vb. sadece eczacılık terimlerimiz hakkında değil Türk beslenme kültürü hakkında da bilgiler sunar. Bu yönüyle tıp eserlerine kültür tarihimize ışık tutacak zengin birer kaynak olarak bakmalıyız.

Drog olarak kullanılan her maddenin birer mizaç özeliği (sıcak, soğuk, kuru, nemli) olduğu görülüyor. Böylelikle hangi hastalıklar için kullanılacakları konusunda droglar tasnif edilmişlerdi. Bitkileri, hayvansal maddeleri ve kimyasalları eczacılık içinde değerlendirmede bunlar dahi yeterli birer gerekçe oluşturmaktadır. Ayrıca eczacılık ve tıp çalışmaları arasındaki bağla, bu iki alanın terimleri arasındaki bağı da vurgulamalıyız.

İlaç yapımlarında kullanılan ölçeklerin önemli olduğunu anlıyoruz. Bunun için devrin tıbbını etkileyen Arap ve Fars medeniyetlerinin ölçü ve tartı terimleri konusunda da verici konumda olduğunu anlıyoruz. Kullanılacak ölçeklerde ince ayarlamalara ihtiyaç duyulması ve bunlara denk düşecek Türkçe terimlerin olmayışı ilgili dillerden bu terimlerin alınmasına yol açmıştır.

İlaç terkipleri için kullanılacak drogların ağırlıklarına vurgu yapılmakta ve bunun önemine işaret edilmeye çalışılmaktaydı. O nedenle de miktar bildirimlerinde beklenen söz dizimi sırası

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

değişmekte sayı adı, ağırlık birim adından sonra da (helîle bir direm / bir direm helîle vb.) kullanılmaktadır.

Kullanılacak maddelerin veya yapılan ilaçların oranı konusunda bunları başka nesnelere (bitkilere, tohum ve çekirdek tanelerine vb.) benzeterek anlatma, bunun için benimsenen söz öbekleri (alma kadar, fınduk kadar vb.) de devrin eczacılık terimleri arasında ayrı bir kategori oluşturmuştur. Tüm bu terimler Türkçenin kavramlaştırma izlediği yolları göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İlacın hazırlanma ve tüketilmesi için de zaman oldukça önemliydi. Bu nedenle de birçok zaman adı bu devrin eczacılık terimleri içinde kabul görmüş zaman dilimi adı olarak yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan (1970), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul (2. Baskı).
- AĞIRAKÇA, Ahmet (2004), **İslâm Tıp Tarihi**, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- AKALIN, Şükrü Haluk (1993), “Üzerlik”, **II. Uluslararası Karacaoğlan ve Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, s. 247-260.
- AKSAN, Doğan (2004), **Türkçenin Sözcük Varlığı**, Ankara: Engin Kitabevi.
- ATALAY, Besim (1985), **Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi**, Ankara: TDK.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995), **Türkçenin Grameri**, Ankara: TDK.
- BAYLAV, Naşit (1968), **Eczacılık Tarihi**. İstanbul: Yörük Matbaası
- BAYAT, Ali Haydar (2003), **Tıp Tarihi**, İzmir: Sade Matbaa.
- BAYTOP, Turhan (2001), **Türk Eczacılık Tarihi. Kısaltılmış 2. Baskı**, (hızl. Afife Mat), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- BAYTOP, Turhan (2007), **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Ankara: TDK.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- CANPOLAT, Mustafa ve Zafer Önler (2007), **İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede**, Ankara: TDK.
- ÇETİN, Engin (2005), “Divanü Lügati’t-Türk’te Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 2, s. 185-200.
- DİLÇİN, Cem (1983), **Yeni Tarama Sözlüğü**. Ankara: TDK.
- DOĞAN, Levent (2002Güz), “Türk Kültüründe Hayvalar ve Hayvan İsimleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ankara: TDK, s. 615-659.
- DOĞAN, Şaban (2010), “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri”, **Turkish Studies**, V: 5/1, s. 313-373.
- DRAMUR, Rengin (2008), **Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık**, İstanbul: Aya Kitap.
- GÜLSEVİN, Gürer ve Erdoğan Boz (2004), **Eski Anadolu Türkçesi**. Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2009), **Haza Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu’âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi**, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2009) “15. Yüzyıl Tıp Kitaplarından Tertîb-i Mu’âlece’nin Söz Varlığı, Dil ve Anlatım Özellikleri” **Turkish Studies**, V: 4/8, s. 1411-1443.
- İHSANOĞLU, Ekmelettin ve diğerleri, (2004), **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İLERİ, Canan (2007), “Divanü Lügati’t-Türk’te Geçen MeyveSebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri”, **Türk Dili**, S: 669, s. 542-572.
- İLTER, Uzel ve Kenan Süveren (1999), **Şerefeddin Sabuncuoğlu, Mücerreb-nâme (İlk Deneysel Türkçe Tıp Eseri-1468)**, Ankara: AKM Yay.
- KAHYA, Esin (1995), **İbni Sina El-Kanun fi’t-Tıbb (Birinci Kitap)**, Ankara: AKM Yay.
- KAHYA, Esin (2002), “Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi”, III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri, s. 245-252.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- KAHYA, Esin (2003/1), “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 1, s. 11-19.
- KAYA, Emel (2008), **Muyûddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin 15. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyala Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- KRAMER, Samuel Noah (2009), Tarih Sümerde Başlar, (çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yay.
- KÜÇÜKER, Paki (2010), “Lûgat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, V: 3/1, s. 401-415.
- MASON, F. S. (2001), **Bilimler Tarihi**, (çev:Umur Daybelge), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- MONDADORİ, (1998), **Tıp Tarihi**, İstanbul: Hürriyet Gazetesi Yay.
- OTURAKÇI, Nigar (?) “Divanü Lûgati't Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Görünümleri” Çukurova Ü.
- http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/nigar_oturakci_divanu_lugatit_turk_botanik_terimleri.pdf
- ÖNLER, Zafer (1985), “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 87-130.
- ÖNLER, Zafer “Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine”, **Türk Dili**, S: 413, s. 405.
- ÖNLER, Zafer (1990), “XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri”, **Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı)**, Harvard, V: 14, s. 357-392.
- ÖNLER, Zafer (1999), **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük**, İstanbul: Simurg.
- ÖZKAN, Mustafa (2000), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- PARLATIR, İsmail (2006), **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: Yargı Yayınevi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

- RONAN, C. A. (2005), **Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi**, (çev: Ekmeleddin İhsaoğlu ve Feza Günergun), Ankara: TÜBİTAK.
- SARI, Nil (1999), “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”, **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, S: V.
- SARI, ve diğerleri (2002), **Yazma Eserlerden Tıbbi Bitki Hayvan ve Madenler Sergisi**, İstanbul: Nobel Matbaacılık.
- SARI, Nil ve diğerleri (2003), **Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri**, İstanbul: Form Reklam Hizmetleri.
- SÜVEREN, Kenan (1991), **İbn-i Sinâ (980-1037)’nın Akrebâdin Eseri İle Şerefeddin Sabuncuoğlu (1358-1468?)’nun Akrebâdin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması**, Ankara: GATA Yay.
- SÜVEREN, Kenan ve İlder Uzel (1999), **Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerrebname**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ŞAR, Sevgi ve Kenan Süveren (2006), “Mücerreb-nâmede’ki Tiryâk Formüllerinin Eczacılık Açısından Değerlendirilmesi”, **Türkiye Klinikleri J Med Ethics**, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak Yay. S: 14, s. 145-149.
- ŞAHİN, Hatice (2007), “Câmi‘ü’l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri”, **Turkish Studies**, V: 2, s. 570-602.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii (1970), **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul TDK Komisyon (2005), **Türkçe Sözlük**, Ankara: TDK.
- TURAN, Şerafettin (2000), **Türk Kültür Tarihi**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006), **Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri**, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- UÇAR, İlhan (2010), “Türkçede Eş Anlamlılık ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anlamlı Kelime Kullanımı”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, V: 2, s. 37-48.
- ULUDAĞ, Osman Şevki (1991), **Beşbucuk Asırlık Türk Tebâbeti Tarihi**, (hızl. İlder Uzel) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*

UZEL, İter (2000) “Osmanlı Türk Tıbbı”, **Osmanlı Ansiklopedisi**,
İstâbul: Ötüken Kitabevi, C: 6.

UZEL, İter (2003/1), “On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel
Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi” **Ankara
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma
Yolları**, Ankara: TDK

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/2 Spring 2010*